

Sarkofag iz Velikih Bastaja u kontekstu kasnoantičke topografije prostora municipija Aquae Balisae(Daruvar)

Malić, Rade

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:628372>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-19**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

SARKOFAG IZ VELIKIH BASTAJA U KONTEKSTU
KASNOANTIČKE TOPOGRAFIJE PROSTORA
MUNICIPIJA *AQUAE BALISSAE* (DARUVAR)

Rade Malić

Mentor: dr. sc. Maja Zeman, doc.

ZAGREB, 2020.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

SARKOFAG IZ VELIKIH BASTAJA U KONTEKSTU KASNOANTIČKE TOPOGRAFIJE PROTORA MUNICIPIJA *AQUAE BALISSAE* (DARUVAR)

The Sarcophagus from Veliki Bastaji in the Context of the Late-antique Topography of
Municipium *Aquae Balissae* (Daruvar)

Rade Malić

Sažetak:

Tema ovoga rada je povijesno-umjetnička analiza sarkofaga iz Veliki Bastaja (Arheološki muzej u Zagrebu), a koju prati pobliža analiza smještaja lokaliteta Crijepci, s kojega sarkofag potječe, na teritoriju rimskog municipija *Aquae Balissae* (Daruvar). Donosi se pregled najvažnijih rimskodobnih spomenika Daruvara te se razmatra topografija lokaliteta u njegovoj okolini, Naglasak je postavljen na kretanje prometnica i položaj putnih postaja, čime se ovaj artefakt dovodi u širi kontekst. S tim u vezi, izdvajaju se i analogni primjeri sa šireg prostora Panonija, i to primarno sarkofazi s prikazom pantera i trsa na bočnim stranicama, već prepoznati kao produkcija ptujskih i/ili sirmijskih radionica, a koji su pobliže datirani u isto razdoblje – 4. stoljeće. Među njima su i pojedini primjeri koji su tek nedavno obrađeni u literaturi – sarkofag s lokaliteta Beljnjača, Šid (Srbija). Rad se osvrće na pojedine zajedničke odlike lokaliteta Beljnjača i lokaliteta Crijepci, kao ogledne primjere. Unatoč slaboj istraženosti tih lokaliteta, te nam odlike ipak mogu pomoći u razmatranjima statusa naručitelja sarkofaga, pa i njihove uloge u funkcioniranju panonskih prostora razdoblja druge tetrarhije i vladavine Konstantina.

Rad je pohranjen u:

Rad sadrži:

Ključne riječi: Veliki Bastaji, *Aquae Balissae*, sarkofag, prikazi pantera, 4. stoljeće, panonski prostori kasne antike

Mentor: dr. sc. Maja Zeman, doc.

Ocjenjivači: dr. sc. Dino Milinović, red. prof., dr. sc. Tin Turković, doc., dr. sc. Maja Zeman, doc.

Datum prijave rada:

Datum predaje rada: 10. 12. 2020.

Datum obrane rada:

Ocjena:

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Rade Malić, diplomant na Istraživačkom smjeru – modul 1. Antika i Srednji vijek diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Sarkofag iz Velikih Bastaja u kontekstu kasnoantičke topografije prostora municipija Aquae Balissae (Darugar)* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu:

Vlastoručni potpis:

SADRŽAJ

I. UVOD – CILJEVI I STRUKTURA RADA.....	Error! Bookmark not defined.
II. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA I OPIS NALAZA	10
III. VELIKI BASTAJI (LOKALITET CRIJEPCI) U KONTEKSTU POVIJESNOG RAZVOJA NASELJA <i>AQUAE BALISSAE</i>	16
IV. SARKOFAG IZ VELIKIH BASTAJA U KONTEKSTU NOVIJIH ISTRAŽIVANJA KAMENE PRODUKCIJE PANONIJE KASNE ANTIKE.....	22
IV. 1. Detaljan opis sarkofaga i njegova provenijencija	22
IV.2. Datacija sarkofaga na temelju prikaza i tehnike izvedbe	24
IV. 3. Sarkofag iz Velikih Bastaja i istraživanja sarkofaga tzv. „sirmijske skupine“ – novije analogije s prostora Šida (Srbija)	28
V. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE – LOKALITETI BELJNJAČA I CRIJEPCI KAO OGLEDNI PRIMJERI FUNKCIONIRANJA KASNOANTIČKIH IMANJA PANONSKIH PROSTORA	33
VI. Bibliografija.....	38
VII. Popis slika, mapa i slikovnih priloga:	41
VIII. SLIKOVNI PRILOZI	Error! Bookmark not defined.

UVOD – CILJEVI I STRUKTURA RADA

Tema diplomskog rada povijesno-umjetnička je analiza sarkofaga iz Velikih Bastaja, pohranjenog u Arheološkom muzeju u Zagrebu, danas izloženog u dvorištu muzeja, odnosno njegovom vanjskom lapidariju (Sl. 1a-1c; 30a-30d), AMZ KS-932a. U Arheološkom muzeju u Zagrebu sarkofag je pohranjen od 1945 godine.

U dosadašnjoj literaturi sarkofag je datiran u razdoblje kasne antike. Na temelju oblikovnih i stilskih karakteristika te ikonografije prikaza preciznije se smješta u 4. stoljeće – dakle razdoblje koje u velikoj mjeri raskida s ranijom epohom klasične rimske umjetnosti te se u povijesno-umjetničkom smislu određuje i kao ranokršćansko razdoblje.¹ Ujedno je riječ o razdoblju većih društvenih i političkih promjena u kojem je, poglavito od Dioklecijanove vladavine, došlo do značajne reorganizacije provincija, kao i reorganizacije njihove uprave i ekonomije.²

Cilj je diplomskog rada dati nešto detaljniji pregled konteksta u kojem je sarkofag pronađen, odnosno detaljniju analizu lokaliteta/kompleksa iz kojeg potječe, a što je često u objavljenoj literaturi bilo zanemareno. S druge strane, likovno rješenje sarkofaga od osobitog je interesa. Ono otvara pitanje njegove komparacije s drugim, sličnim spomenicima, iako precizno čitanje prikaza često ostaje na razini spekulacije ili na marginama dokazivosti.

Prvu iscrpnu ikonografsku analizu prikaza sa sarkofaga iz Velikih Bastaja, uz uvažavanje konteksta nalaza, dala je Branka Migotti još 1995. godine,³ te će se i ovaj rad u velikoj mjeri zasnivati na doprinosima spomenute autorice. No, nakon dvadeset i pet godina od objave rada Branke Migotti istraživanja šireg prostora rimskodobne Panonije rezultirala su novim nalazima dijelom analognih primjera kamenih grobnih spomenika iz razdoblja kasne antike, a na koje treba posebno skrenuti pozornost. Također, u razdoblju od 1990-ih do danas uznapredovala su i istraživanja kamenarskih aktivnosti, protoka predložaka i eventualnih radioničkih krugova panonskih prostora.⁴ U ovom će radu pažnja stoga biti posvećena i tim

¹ D. Milinović, *Nova post vetera coepit. Ikonografija prve kršćanske umjetnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2016.

² R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, LEYKAM international, 2009.

³ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz iz Velikih Bastaja“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.S., XXVin-XXLX str. 127-157 (1995-96).

⁴ Uz brojne novije radove koji će ovdje biti citirani, ne smiju se zanemariti oni stariji, među kojima ističem: D. Pinterović, „Nepoznata Slavonija“, *Osječki zbornik* 14-15, 1973-1975, 123-166; Ista, *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Osijek, 1978; A. Georgijević, *Rimska kamena plastika u sjevernoj Hrvatskoj* (diplomski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1987. Vidi i: N. Cambi, *Antika*, 2002. Po pitanju istraživanja kamenarskih aktivnosti, trgovine kamenom (mramornom) građom duž panonskih prostora vidi ovdje citirane

pitanjima, čime će se nadopuniti dosadašnja saznanja te dodatno istaknuti povijesno-umjetnička vrijednost sarkofaga iz Velikih Bastaja.

Naselje Veliki Bastaji iz kojeg sarkofag potječe smješteno je na prostoru Sjeverozapadne Slavonije. Naselje je danas u sastavu općine Đulovac te se nalazi na udaljenosti od oko 13 km sjeveroistočno od grada Daruvara, drugog po važnosti središta Bjelovarsko-bilogorske županije (Sl. 2 i Sl. 10). Sarkofag je, dakle, pronađen na prostoru gdje se u antičko/kasnoantičko doba prostirao teritorij koji je na natpisima zasvjedočen kao *res publica Iasorum*. Jedno od važnih središta tog teritorija nalazilo se upravo u današnjem Daruvaru, u naselju *Aquae Balissae*, municipalnog statusa.

Tri značajke vezane za funkciju tog naselja treba istaknuti, imajući u vidu i etimološku analizu njegova naziva, kao i naziva teritorija kojem je pripadao. S jedne strane, naziv upućuje na pripadnost panonsko-keltskom plemenu/narodu Jasi (*Iasi*) koje je nastanjivalo obje strane rijeke Drave, s najvažnijim središtima u današnjem Varaždinu (*Aquae Iassae* – Varaždinske Toplice) i već spomenutom Daruvaru, te je steklo očito određeni vid samouprave. S druge strane, naziv teritorija i naselja pokazuju prisustvo termalnih izvora lječilišnog karaktera. Također, riječ je o prostoru koji je od prethistorijskog razdoblja bio dio tzv. puta soli, gdje se trgovalo ne samo solju, već i raznom drugom robom. Tako uz prometnice nalazimo i dugostoljetnu obrtničku proizvodnju, prvenstveno raznih metalnih predmeta.⁵

I sam sarkofag pronađen je unutar grobnice podignute na predjelu prostiranja jednog većeg rimskog kompleksa (*villa*) uz koji se vežu znatnije proizvodne aktivnosti, a koji je svakako gravitirao naselju *Aquae Balissae*. Takvih je kompleksa moralo biti i više u okolici današnjeg Daruvara. Na žalost, oni su danas manje poznati, uslijed manjka sustavnih arheoloških istraživanja.⁶ Ipak, lokalitet s kojega sarkofag potječe postaviti će se u nešto širi kontekst – u odnosu prema prometnim pravcima, kao i važnim putnim postajama, ubiciranim u blizini ili na nešto širem prostoru municipija u Daruvaru, te u nizu strateški izdvojenih položaja i imanja (koja su mogla biti jednako pod vojnim, kao i civilnim nadzorom). U svakom slučaju, s obzirom na dataciju sarkofaga u okvirno 4. stoljeće, lokalitet u Velikim

radove B. Djurića, među kojima je i recentniji rad: B. Djurić, „Logistika za antično umetnostjo-kamnoseška proizvodnja provinc Noricum in Pannoniae“, *Arheološki vestnik* 70, 2019, 127–154. Vidi i: E. Pochmarski „Prijevoz mramora kopnom ili rijekama u Noriku i zapadnoj Panoniji“, *Histria Antiqua* 21, 2012, 29–36. Osobito: B. Migotti, M. Šašel-Kos, I. Radman Livaja, *Roman Funerary Monuments of South-Western Croatia in their Material, Social and Religious Context*, Archaeopress, Oxford, 2018.

⁵ B. Schejbal, „*Municipium Iasorum (Aquae Balissae)*“, *Situla* 2/42, 2004, 99–129.

⁶ Isto.

Bastajima ukazuje na daljnji razvoj prostora municipija Jasa, održavanje važnih prometnica, te živi protok ljudi i vrijedne robe među gradovima panonskih prostora.

U radu će se, nakon kratkog historijata istraživanja i opisa nalazišta, najprije iznijeti podaci o osnutku i razvoju municipija sa središtem u današnjem Daruvaru - *Aquae Balissae* – kao i podaci o njegovoj važnosti u kontekstu organizacije šireg prostora – od 1. do 4. stoljeća. Kao polazište korišteni su prvenstveno radovi Berislava Schejbala, koji su i najiscrpniji, a zatim i Gorana Jakovljevića, uz radove Hrvoja Gračanina.⁷

U toj cjelini iznijet će se podaci i o smještaju samog lokaliteta s kojeg sarkofag potječe, u odnosu na prometne pravce te druge lokalitete šire i bliže okolice. Detaljnija obrada lokaliteta pretpostavlja i podatke o lokaciji grobnice u kojoj je sarkofag bio položen s drugim vrijednim nalazima - tri kamene ploče s uklesanim latinskim heksametrima kršćanskog sadržaja te drugi sarkofag, koji je danas izgubljen i poznat samo preko starih fotografija. Uz već spomenute autore, po tom su pitanju važan izvor i novinski članci s kraja 19. i početka 20. stoljeća, kao i podaci koje donosi starija literatura, prvenstveno radovi Gjüre Szabe.

Sarkofag se, nadalje, razmatra u kontekstu pripadnosti određenom tipu grobnih spomenika koji se razlikuju od poznatih tipoloških skupina s prostora rimske Istre ili Dalmacije. U tu svrhu korišteni su radovi Nenada Cambija te prvenstveno već spomenuti rad Branke Migotti, koja detaljnije piše i o kamenoj produkciji na tlu kasnoantičkih Panonija.⁸ Uz Branku Migotti, značajne osvrte na panonske sarkofage daju nam radovi Aleksandrine Cermanović-Kuzmanović te Danice Pinterović, čije će se opaske i tipološke razrade spomenuti u daljnjem tekstu. Jednako, u cjelinama posvećenima samom sarkofagu iz Velikih Bastaja istaknut će se i primjeri bliskog ikonografskog programa koji se pripisuju sirmijskim radionicama (*Sirmium*, Srijemska Mitrovica, Srbija). Među njima, posebna pažnja posvetit će se primjerima koji su hrvatskoj stručnoj i znanstvenoj javnosti manje poznati, a koji su proizašli iz istraživanja poduzetih u posljednjih dvadeset godina. Ističe se sarkofag iz Šida, s lokaliteta Beljnjača, o kojem će biti više riječi, a koji se i donosi u kontekstu tzv. sirmijske skupina.⁹ Na kraju rada uspoređuju se lokaliteti Beljnjača u Šidu i Crijepci u Velikim

⁷ B. Schejbal, „*Municipium Iasorum...*“, 99-130; Isti, „Nova razmatranja o *Aquae Balissae* i narodu Jaza“, *Opuscula archaeologica*, vol. 27, No. 1, 2003., 393-416; Isti, „Postanak *Aquae Balissae* - antičkog Daruvara“, *Vrela: Glasilo Ogranka Matice hrvatske Daruvar za znanost, kulturu i umjetnost*, br. 8, 1996., 8-9; G. Jakovljević, „Rimski Daruvar u svjetlu najnovijih arheoloških istraživanja“ Digitalna zbirka HAZU, sv.12, 2018., 169-195; H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju*, Plejada, Zagreb, 2011.

⁸ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1982.

⁹ B. Djurić, „Bakhični motiv na sarkofagu s Ptuja“, *Umetnost Ptuja in ptujski umetniki*, 2020., 3 (rad u objavi, dostupan na academia.edu stranici autora).

Bastajima, odnosno imanja (*villae*) na kojima su smještene grobnice u kojima su sarkofazi pronađeni. Usporedbe upućuju na neke zajedničke odlike tih imanja, a koje ne smijemo zanemariti, budući da nam one mogu dati i vrijedne podatke o samim naručiteljima, a time i specifičnom kulturnom ozračju kasnoantičkih Panonija (osobito tijekom burnog 4. stoljeća).

II. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA I OPIS NALAZA

Sarkofag je otkriven u amaterskim iskopavanjima 1842. godine, vjerojatno na istočnom dijelu lokaliteta Crijepci, u selu Veliki Bastaji (danas u sastavu općine Đulovac). Naziv je lokalitet dobio po velikoj količini crijepa (navodno rimskog) koju je lokalno stanovništvo kroz više stotina godina vadilo s tog predjela. Lokalitet se još naziva i „Zidina”, a smješten je na padini nedaleko današnje škole, prema prvim, sjeverozapadnim obroncima Papuka, te se prostire na površini od oko 15 hektara (Sl. 2-3).

Na lokalitetu je najprije otkrivena grobnica – s više ćelija i presvođena opekama – a u njoj su zatečena dva sarkofaga te tri vapnenačke ploče s uklesanim latinskim stihovima (sl. 4-5). Grobnica je bila ukrašena i mozaicima.¹⁰ O ishodu iskopavanja daruvarski učitelj, izvjesni Vjekoslav Zdelar izvijestio je Ivana Kukuljevića Sakscinskog, pedesetih godina 19. stoljeća, napominjući kako su *„kopači sve to potamanili, a i sam sarkofag oštetili, a nisu našli ništa osim kostiju“*.¹¹ Grof Julije Janković, nakon pronalaska, daje prenijeti sarkofag i ploče u Daruvar. Jedna je ploča uzidana u predvorju dvorca (Sl. 6), dok se drugim dvama ulomcima s natpisom trag gubi. Sarkofag je, pak, do 1930-ih godina bio izložen u perivoju ispred dvorca. Stara fotografija omogućuje nam i uvid u njegov tadašnji smještaj u perivoju, u središte uređene šetnice, na mjestu današnjeg spomenika borcima NOB-a.¹² Drugi sarkofag izvađen iz grobnice na Crijepcima, međutim, nepovratno je nestao te je njegova sudbina također ostala nepoznata.

Nakon ranijeg pregleda lokaliteta po kojem je natpise dostavio Theodoru Mommsenu, 1858. godine Ivan Kukuljević objavljuje natpis s ploče.¹³ No, Kukuljević natpis objavljuje na osnovu izvješća Luke Ilića Oriovčanina te ga određuje kao epitaf sarkofaga. Također, natpis je svrstao u skupinu srednjovjekovnih i novovjekovnih nalaza.¹⁴ Nakon toga započela je žustra prepiska između daruvarskih vlasti i Arheološkog muzeja u Zagrebu oko smještaja sarkofaga, a koja je trajala od 1905. do 1928. godine. Iscrpna rukopisna ostavština kao

¹⁰ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 127-157; V. i: B. Schejbal, *Aquae Balissae i njeno područje u antičko doba* (diplomski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1994.

¹¹ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 127.

¹² Na takav smještaj sarkofaga u perivoju dvorca (na temelju stare fotografije) uputio je Berislav Schejbal, kojem upućujemo posebnu zahvalu na pruženoj pomoći.

¹³ Isto; V. i: B. Schejbal, „Hrvatski arheološki atlas - lokaliteti Daruvarskog područja kao prilog (prijedlog)“, *Vrela: Glasilo ogranka Matice Hrvatske Daruvar za znanost, kulturu i umjetnost*, 11(2004),21/22, 40-41.

¹⁴ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 128 i dalje.

svjedočanstvo te prepiske čuva se i danas u Arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu.¹⁵ Napokon, godine 1934. sarkofag biva prenesen u Zagreb, prvotno u zgradu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a potom 1945. godine u lapidarij Arheološkog muzeja u Zagrebu.¹⁶ Ploča s natpisom ostaje uzidana u predvorju dvorca Janković u Daruvaru.

Ljubaznošću gđe. Ane Solter, više dokumentaristice AMZ-a u Zagrebu,¹⁷ došao sam u priliku iščitati dokumentaciju iz toga vremena. Dokumentacija sadrži niz pisama koji nam daju i prve podatke o antičkim nalazima iz samog Daruvara, ali i njegove okolice; opisuju se po prvi puta kasnije poznati lokaliteti - rimske ruševine u središtu grada – te pokretni kameni spomenici, ostaci grobova i nalazi novca uz daruvarski lječilišni kompleks. Među starijim je pismima ono Julija Jankovića, datirano 6. srpnja 1851. godine, iz kojega se iščitava njegov interes za starine.¹⁸ Slijedi pismo daruvarskog posjednika Rudolfa Kuneše, upućeno tadašnjem ravnatelju AMZ-a u Zagrebu, 1906. godine.¹⁹ U potonjem se pismu spominju i dva rimska spomenika iskopana na njegovom zemljištu u gradu, a koja posjednik želi darovati spomenutoj ustanovi. Zanimljivo je i pismo iz iste godine koje piše ga V. Hoffiler, koji traži da se čim prije otpravi „*historičko kamenje*“ iz perivoja dvorca, u to vrijeme u vlasništvu poljodjelske banke.²⁰ Ovo „*historičko kamenje*“ najvjerojatnije je, s obzirom na smještaj u perivoju dvorca Jankovića, bilo upravo dio ansambla koji uključuje i sarkofag iz Velikih Bastaja.

U spomenutoj dokumentaciji nailazimo i na dva zanimljiva crteža, odnosno skice, koje je načinio Gjuro Szabo. Na prvoj skici olovkom na kartonu, malog formata, datiranoj u 1907. godinu, uočavaju se naslagani kameni blokovi (Sl. 7). Moguće je da je riječ o građi s fortifikacijske građevine smještene u samom Daruvaru, na brdu Stari Slavik, o kojoj će kasnije biti više riječi. Tu je i topografski prikaz nalazišta oko lječilišnog parka, također na kartonu, a zatim i detaljnija skica jednog lokaliteta s prikazom, moguće, grobnih komora (Sl. 8-9).

Sva navedena dokumentacija govori nam o vrlo živom interesu za daruvarske rimske starine u razdoblju od sredine 19. stoljeća pa sve do razdoblja između dva svjetska rata, kada se vrše i iskopavanja na lokalitetu Crijepci u Velikim Bastajima i od kada sarkofag, kao najvrjedniji nalaz, postepeno ulazi i u znanstvenu literaturu.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Zahvaljujem Ani Solter, ali i dr. sc. Ivanu Radmanu Livaja, višem kustosu AMZ-a, na pruženoj pomoći.

¹⁸ Kataloška oznaka spisa AMZ DZ 2.144 Daruvar: pismo Julija Jankovića, datirano 6. srpnja 1851. godine.

¹⁹ AMZ DZ 2.144 Daruvar: pismo R. Kuneše iz 1906. godine.

²⁰ AMZ DZ 2.144 Daruvar: pismo V. Hofillera iz 1806. godine.

Tako godine 1934., u daruvarskom nezavisnom političkom tjedniku, u članku pod naslovom: „Što je sa muzejem u Daruvaru?“, neki nepoznati autor, jadikuje nad prijenosom sarkofaga u Zagreb.²¹ Nepoznati autor bi zapravo bio Frant Burian, daruvarski učitelj, kojega je smetala nebriga prema sarkofagu, tada još uvijek smještenom u prostoru dvorca obitelji Janković, a gdje je i on stanovao.²² Nezavisni tjednik, *Jugoslaven*, objavljuje i već spomenutu fotografiju sarkofaga koja pojašnjava njegov smještaj u perivoju obitelji Janković.²³ Na sarkofag se iste godine osvrnuo i Gjuro Szabo, davši komentar na natpise s ploče, nazivajući ih „mrtvačkom pjesmom s tajanstvenim aluzijama“. Njegov je članak, pod naslovom „Iz prošlosti Daruvara i okolice“ objavljen u 28. broju *Narodne starine* u Zagrebu.²⁴ U spomenutom glasilu, Gj. Szabo zapravo daje prvi potpuniji prikaz sarkofaga, dovodeći ga u vezu s tekstom ispisanim na epigrafskoj ploči, te ga, što je vrlo važno, ispravno smješta u ranokršćansko razdoblje.²⁵ On je time i prvi autor koji se stručno osvrnuo na nalaz iz Velikih Bastaja.

Sljedeći autor koji spominje sarkofag iz Velikih Bastaja je Laszlo Barkozi, koji je ustvrdio i da je, zajedno s grupom panonskih sarkofaga, nastao u jednoj od sirmijskih radionica. Zaključuje to na temelju vrste kamena od koje je sarkofag izrađen, kao i na osnovu samog prikaza na njemu. Barkozi ga je i posredno datirao, prisposobljujući ga izrađevinama radionice u Brigeciju (*Brigetio*), današnji Szöny u Mađarskoj, a koja je djelovala potkraj 2. stoljeća i u prvoj trećini 3. stoljeća poslije Krista.²⁶

Nadalje, sarkofag spominje Aleksandrina Cermanović, u radu „*Die dekorierten Sarkophage in den romischen Provinzen von Jugoslawien*“,²⁷ gdje ga datira na kraj 3. ili početak 4. stoljeća nakon Krista. Ta datacija, koju autorica iznosi kao moguću, ujedno je i najtočnija od do tada ponuđenih. Sljedeći spomen sarkofaga iz Velikih Bastaja nalazimo u radu Danice Pinterović, koja je prije svega dala veliki doprinos mapiranju povijesno-umjetničke i arheološke građe današnje Slavonije, odnosno jednog dijela Panonije. Sam

²¹ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 128.

²² Vidi: <https://blog.dnevnik.hr/vjenceslav1943/2018/06/index.html>; *Jugosloven, Daruvarski nezavisni politički tjednik*, Daruvar 17. 2. 1934, br. 8, 2.

²³ *Jugosloven, Daruvarski nezavisni politički tjednik*, Daruvar 17. 2. 1934, br. 8, str. 2. (Arhiva AMZ u Zagrebu zbirka antike dokumentacija vezana za Daruvar).

²⁴ Gj. Szabo, „Iz prošlosti Daruvara i okolice“, *Narodna starina* (Zagreb), 28/1932 (1934), 79-97; V. i: B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 129.

²⁵ Isto.

²⁶ L. Barkozi, „Ein dakischer Dolmetscher in Brigetio“, *Arch Ért* 5-6/1944-1945, 184-192; Isti, „Beitrage zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts“, *FolArch* 24/1973, 67-112; Vidi u: B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 136.

²⁷ A. Cermanović, „Die dekorierten Sarkophage in den romischen Provinzen von Jugoslawien“, *Archlug* 6/1965, 89-103; Vidi u: B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 136.

sarkofag spominje tek ovlaš, iznoseći pretpostavku da je bio načinjen u Sisku.²⁸ S druge strane, Branka Vikić Belančić iznosi približnu dataciju sarkofaga, i to u drugu polovicu 4. stoljeća poslije Krista, prepoznavši u njegovom prikazu snažne orijentalne utjecaje.²⁹ Napokon, o sarkofagu iz Velikih Bastaja usputno su početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća pisali i Velika Dautova-Ruševljan i Bojan Đurić.³⁰

I dok je sarkofag pobuđivao interes znanstvene zajednice, sam lokalitet Crijepci ostaje zanemaren. Iskopavanja koja se na njemu provode u kasnijim desetljećima 20. stoljeća navode se isključivo kao amaterska, ponegdje i kao probna istraživanja, novi nalazi s lokaliteta donose se tek skupno, bez pobližih opisa, iako upućuju na veći, u gospodarskom smislu važniji i velikim dijelom luksuzno uređen sklop. Tako je 1968. godine na lokalitetu pronađeno još fragmenata natpisnih ploča, a što je i manje poznato. Navodi se i mnoštvo kockica mozaika od stakla i staklene paste – dakle, svakako građe skupljeg i luksuznijeg popločenja. Nadalje, spominju se i fragmenti polikromnog zidnog oslika, s florealnim motivima. Pronađeni dijelovi pocakljenih glinenih vodovodnih cijevi s lokaliteta govore nam o njegovoj infrastrukturi, a brojni ulomci keramike te grumenja brončane i olovne zgure o proizvodnim aktivnostima. Također, do 1990-ih, prema svjedočanstvu lokalnog stanovništva, na lokalitetu su još bili vidljivi i tragovi grobnice iz koje su izvađene ploče i sarkofazi. Grobnica se spominje kao kružna formacija čitljiva na tlu, promjera od oko 10 m, uz koju su na površini bile razbacane ljudske kosti, kockice mozaika, fragmenti crijepa i žbuke.³¹

Tek upravo od devedesetih godina prošlog stoljeća daje se u literaturi i potpuniji doprinos poznavanju samog lokaliteta i sarkofaga, kao i epigrafskih ploča pronađenih u istoj grobnici - i to prvenstveno u radovima Berislava Schejbala i Branke Migotti.³²

Branka Migotti, u ovdje više puta citiranom radu, izlaže gotovo kompletan pregled nalaza te daje i prijevod i iscrpnu analizu natpisa epigrafske ploče. Kako donosi B. Migotti, ploča pronađena u grobnici i kasnije uzidana u dvorcu Jankovića, sadrži tekst pisan latinskim

²⁸ D. Pinterović, „Nepoznata Slavonija...“, Ista, „Mursa i njeno područje...“, Vidi u: B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 136.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Bjelovarsko-bilogorska županija, Zanimljivosti, <http://bbz.hr/dokumenti-uo-gospodarstva/detaljnije/zanimljivosti>, (zadnja posjeta: 05.11.2020.).

³² B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 127-157; B. Schejbal, „Municipium Iasorum...“, 99-130; Isti, „Nova razmatranja o *Aquae Balissae*...“, B. Schejbal, „Postanak *Aquae Balissae*...“, Vidi i: Grupa autora, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 1994, 50-51, 60-61

heksametrima, veličine 92 x 100 cm, debljine 2,5 cm, pri čemu je gornji desni ugao uništen. Autorica predlaže sljedeće čitanje natpisa:

“Vatra koja bukti iz peći Tartara obuhvaća ga cijelog, njega kojemu je nekoć dan vječni život. A sada ga grabi oštar plamen i kažnjen je vječnom kaznom radi zločina. On je prije smrti rodio sinove koji će radi takvih grijeha propasti u sličnoj vatri, sve dok se Bog nije smilovao i dopustio da sada njegov lik crnom propašću vječno i sramotno plaća kaznu i da bude pritisnut zlokobnom noći. Naime, pojavio se Gospodin uvijek odjeven u čistu odjeću, besmrtan, koji je boravio na nebu, lišen grijeha, koji nosi sva znamenja oca i čiji su udovi pritisnuti ljudskim grijehom. I ni za koga koji ima takav početak ne može se reći daje ikada zgriješio. Alije taj Bog ipak velik podnio sve grijehe drugih. Tako je, uzevši tijelo, poslan s neba došao na zemlju i tako poprimio ljudski lik da bi zemlja mogla nositi ...“³³

Autorica tekst tumači kao jedinstveni primjer panonske ranokršćanske epigrafičke metrike, smatrajući da je nepoznati autor bio nadahnut izvorima iz Svetih pisama, s temama grijeha, žrtve i otkupljenja.³⁴ Kao odgovor na tekst iste autorice iz ovdje citirane monografije *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, iz 1994. godine, arheologinja Magdalena Dragičević objavljuje i članak pod naslovom „Starozavjetna prefiguracija sadržaja natpisne ploče iz Velikih Bastaja“.³⁵ Autorica dodatno razlaže teološki prikaz značenja ploče, s obzirom na razdoblje u koje je datirana, u 4. stoljeće. Osvrće se i na tadašnje sukobe kršćana i arijanaca, s jedne strane, te dogme jednog od prvih crkvenih otaca Origena, s druge, dajući teološku analizu pojedinih stihova s ploče. Tako se, prema M. Dragičević, u natpisu provlači nicejska teologija kojom dominira Kristovo novozavjetno spasiteljsko utjelovljenje, dok oganj Tartara predstavlja višestruki simbol Kristove žrtve, iskupljenja grijeha te silaska nad pakao.³⁶

³³ Navedeni tekst, na autoričinu molbu, preveo je za potrebe njenog tumačenja profesor Darko Novaković (B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 133).

³⁴ Isto, 135.

³⁵ M. Dragičević, „Starozavjetna prefiguracija sadržaja natpisne ploče iz Velikih Bastaja“, *Adris. Zbornik zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu*, Split, 2003. 39-73 (zahvaljujemo se dr. sc. Berislavu Schejbalu što nas je uputio na navedeni rad).

³⁶ Isto, 73.

S druge strane, Berislav Schejbal lokalitet i sam sarkofag razmatra u kontekstu povijesnog razvitka rimskodobnog municipija sa središtem u današnjem Daruvaru, *Aquae Balissae*, nastalom na teritoriju plemena Jasa.³⁷ Tim prilogom lokalitet ulazi u suvremene preglede arheoloških lokaliteta današnje Slavonije te se razmatra kao važna točka uz rimskodobne prometnice.³⁸ Naime, B. Schejbal na Crijepcima je pretpostavio važnije rimskodobno imanje (*villa*) s metaloprerađivačkom djelatnosti, a kojim je mogao upravljati neki velikodostojnik municipija u Daruvaru.³⁹

Na kraju ovog dijela prikaza možemo reći kako lokalitet Crijepci na kojem su pronađeni tako vrijedni nalazi, ulazi u skup marginaliziranih lokaliteta. U tom smislu možemo navesti i argument B. Migotti – „*da ništa nije nađeno u Velikim Bastajima osim ova dva nalaza on bi bio vrijedan pažnje, jer se tako iznimni nalazi ne mogu se naći usred arheološke praznine.*“⁴⁰

Nedostatkom sustavnijeg proučavanja ta, tzv. arheološka praznina ostaje nepopunjena otkrivanjem umjetničkog blaga prostora Panonije, gdje sarkofag iz Velikih Bastaja „strši“ kao primjer visoke likovne produkcije kasne antike, koji kao takav ne može biti izoliran slučaj.

³⁷ V. ovdje prethodno citirane radove B. Schejbala.

³⁸ V. npr. rad H. Gračanin, „Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj Južnoj Panoniji“, *Scrinia Slavonica* 10, 2010, 9-69.

³⁹ Bjelovarsko-bilogorska županija, Zanimljivosti, <http://bbz.hr/dokumenti-uo-gospodarstva/detaljnije/zanimljivosti>, (zadnja posjeta 05.11.2020.).

⁴⁰ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 150.

III. VELIKI BASTAJI (LOKALITET CRIJEPCI) U KONTEKSTU POVIJESNOG RAZVOJA NASELJA *AQUAE BALISSAE*

Područje današnjeg Daruvara bilo je pogodno za naseljavanje još od prapovijesti, čemu je pridonio njegov smještaj u brdovitom dijelu Slavonije, unutar tzv. Daruvarskog bazena, između rijeke Save i Drave, na području zapadne strane planine Papuk (Sl. 10-11). Gradom Daruvarom protječe rijeka Toplica, čiji naziv već odaje da se radi o rijeci povezanoj s geotermalnim izvorima kojima je i bogat ovaj kraj. U razdobljima prije rimskog osvajanja taj je kraj naseljavalo pleme *Iasi* (Jazi, Jasi), panonsko-keltskog porijekla. Pleme je zapravo nastanjivalo veći prostor – na zapadu od današnjeg pograničnog dijela Republike Hrvatske i Republike Slovenije, odnosno od rijeke Sutle, do granice Gornje i Donje Panonije (odnosno kasnijih Druge i Južne Panonije), negdje oko Podravske Slatine (*mansio Mauriana*), na istoku; te na sjeveru prostor duž rijeke Drave, od područja današnje Virovitice (*mansio Serota*) (**Error! Reference source not found.**²).⁴¹

Ime starosjedilačkog plemena *Jasa* etimološki se može povezati upravo s geotermalnim izvorima, o čemu je vrlo iscrpno pisao Berislav Shejbal. Autor nalazi da: “*Etnonim Iasi u literarnim i epigrafskim izvorima označava panonski narod koji je obitavao na području bogatom ljekovitim izvorima. Uvriježeno lingvističko tumačenje povezuje ime i prirodnu pojavu, uzimajući u obzir toplinu i jačinu izvora. Etnonim se može tumačiti i određenije. Izvedenice od korijena *ias-/*iat-, u starom grčkom vrlo jasno pokazuju značenje iscjeljivanja i ozdravljivanja.*“⁴² Očita je dakle veza samog plemena *Jasa* i prostora bogatog ljekovitim vodama (ali i šumom), a koja je njegovana i u vrijeme njegove integracije u provinciju Panoniju, odnosno Rimsko Carstvo (9. i 10. g. n. e.).

Tako se na širem prostoru Daruvara smješta rimskodobna *res publica Iasorum*, zabilježena na natpisu pronađenom u samom gradu, datiranom u 3. stoljeće, a koji glasi *Divo Commodo Res Publica Iasorum*.⁴³ Pojam *res publica* s natpisa govori o prestižnom statusu, odnosno samoupravi nad teritorijem, koju su stanovnici toga prostora najvjerojatnije stekli kao nagradu. Naime, u razdoblju prije uspostave provincije Panonije *Jasi* se ne spominju u vrelima o poznatim panonskim ustancima, iz čega se može naslutiti da su tada prema Rimu nastupili suradljivo te da je i njihova integracija u rimsku državu

⁴¹ B. Shejbal, „Nova razmatranja o *Aquae Balissae*...“, 3.

⁴² Isto, 1.

⁴³ B. Shejbal, „*Municipium Iasorum*“, 99-130 (CIL III 4000).

protekla mirno.⁴⁴ Utoliko je važna i činjenica da su bili pomagači Rima i u vrijeme Oktavijanovog osvajanja Siscije (35. g. pr. n. e.).⁴⁵

Kao središte teritorija Jasa, naselje u današnjem Daruvaru svakako je i samo imalo istaknutu važnost. Iz izvora koji prethode 3. stoljeću poznato je kao *municipium Iasorum*.⁴⁶ Kako se pretpostavlja, status municipija naselje stječe od vladavine Hadrijana, točnije od 124. godine.⁴⁷ Većina vrela ipak donosi naziv naselja *Aquae Balissae*, iz kojeg se naslućuje jednako povezanost sa plemenom Jasa, tradicionalnih čuvara voda, kao i uloga naselja kao važnog kupališnog središta.⁴⁸ Geotermalni izvori i naselja bogata njima za Rim su bila važna iz više aspekata – s jedne strane lječilišnog i terapijskog, a s druge religijskog, time i šireg društvenog. Također, na širem prostoru Carstva naselja toga tipa, u čijem nazivu gotovo kao pravilo susrećemo *aquae*, zauzimaju istaknutu stratešku poziciju; smještena su na važnim sjecištima putova, uz magistralne prometnice ili uz cestovne pravce koji su spajali ključne komunikacije.⁴⁹ Navedeno potvrđuju i *Aquae Iassae* (Varaždinske Toplice), drugo značajno središte na teritoriju Jasa, a gdje Rim podiže jedno od najsloženijih religijsko-kupališnih sklopova na prostoru Gornje Panonije.⁵⁰

Naselje *Aquae Balissae* (Daruvar), s druge strane, postaje važna tranzicijska postaja između Gornje i Donje Panonije (kasnijih Južne i Druge Panonije) - kako u trgovačkom, tako i u vojnom smislu. Naime, u raspravama o začecima rimskog naselja na prostoru Daruvara često se kao značajan spominje upravo vojni element,⁵¹ a prisutnost rimske vojske svakako bi uvjetovala i iskorištavanje termalnih izvora.⁵² Pretpostavlja se tako da se naselje razvilo od vojnog logora podignutog negdje u 1. st. n. e. (nakon 6.-9 g. i prije 71. g.). Logor se smješta na uzvišenje/brdo Stari Slavik, istočno od Julijevskog parka, odnosno kompleksa današnjih Daruvarskih toplica, što je i uže središte grada (Sl. 13 – označena zona Stari Slavik; Sl. 14 – zona 16-17). Osnove takvoj mogućnosti pronalaze se u činjenici da se uzvišenje Stari Slavik u modernije doba nazivalo „Rimska šuma“ ili „Rimski tabor“,

⁴⁴ G. Jakovljević, „*Rimski Daruvar...*“, 171; R. Matijašić, *Povijest Hrvatskih zemalja...*, 216.

⁴⁵ G. Jakovljević, „*Rimski Daruvar...*“, 171; R. Matijašić, *Povijest Hrvatskih zemalja...*, 216.

⁴⁶ B. Migotti, „The population of *Aqua Bailssae* (*Pannonia superior*) *Studia antica et arheologica* 23(1)

91: autorica navodi niz pogrebnih spomenika na kojima se spominjanje naziv municipija, kao što je to npr. oltar pronađen u Daruvaru 1920. godine i koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu (AMZ, inv. no. KS-953).

⁴⁷ B. Migotti, „The population of *Aqua Bailssae...*“, 87; B. Schejbal, „*Municipium Iasorum...*“, 99.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ B. Campell, *Rivers and the Power of Ancient Rome*, Alcuin Books, Ltd., 2012., 349, 366, 394.

⁵⁰ D. Kušan Špalj, „*Aquae Iassae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom*“, *VAMZ* 3. s., L, 2017, 255-271.

⁵¹ B. Schejbal, „Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija na jaškom municipalnom teritoriju“, *Izdanje Hrvatskog arheološkog društva* 21, Zagreb, 2002, 95-120; Isti, „*Municipium Iasorum...*“, 106-108; B. Migotti, „The population of *Aqua Bailssae...*“,

⁵² B. Campell, *Rivers and the Power...*, 349, 366, 394.

a zatim u sporadičnim nalazima rimskih tegula s legionarskim pečatima te ponajprije ostacima zidanih i zemljanih struktura nekog utvrđenja.⁵³ Iako je Branka Migotti takva mišljenja ocijenila nedovoljno potkrijepljenima,⁵⁴ rezultati novijih arheoloških istraživanja (od 2015. g.) zaista i potvrđuju veći, fortifikacijski kompleks na Starom Slaviku - s debljim obrambenim zidom građenim od većih tesanih blokova i mogućom kulom, također građenom većim tesancima i ispunom od lomljenog kamena (**Error! Reference source not found.**-18).⁵⁵ Napokon, u vrijeme prije vladavine Flavijevaca, prostorom naseljenim Jasima upravljao je vojni prefekt, da bi ga od 71. g. zamijenio *princeps Iasorum*, od kada se vjerojatno počinje razvijati pretežito civilno naselje.⁵⁶

Civilno se naselje smješta na padinama i u podnožju Starog Slavika, gdje se ističu još dvije cjeline – balneološki (kupališno-lječilišni) kompleks na prostoru Julijevskog parka (Daruvarske toplice) i središte naselja (*forum*) na mjestu današnjeg glavnog gradskog trga (zgrada Općine i gradskog kina) (Sl. 13-14). Takva pozicija foruma i balneološkog kompleksa određuje se na temelju pokretnih, mahom slučajnih nalaza, bilježenih u Daruvaru još od kraja 18. stoljeća, a osobito od polovice 19. stoljeća te tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća.⁵⁷ Ovdje će se navesti neki od najvažnijih nalaza. Među njima, kao jedan od najvrjednijih, ističe se svakako veliki stakleni pehar *Vas diatretum Daruwarensse*, izrađen u jednom komadu iz apalescentnog stakla, s izbočenim slovima *FAVENTIB*. Pehar je pronađen 1795. godine kao inventar jedne od tri kamene grobnice koje su ustanovljene na obroncima Starog Slavika („Rimska šuma“), točnije na lokaciji uokolo prirodnog izvora (tzv. Rimski izvor ili Julijevski izvor).⁵⁸ Važan je svakako i nalaz dijelova brončane konjaničke statue, u naravnoj veličini, iz 1878. godine, koji potječe iz zgrade današnjeg kina, a za koje se smatra da su pripadali carskoj statui postavljenoj na forumu.⁵⁹ Forum su krasile i druge statue, kako se može naslutiti na temelju ploče cara Gordijana III i postolja kipa njegove supruge *Sabinie Tranquilline*, iskopanih još 1907. godine na prostoru grada. Na samom forumu mogao bi se pretpostaviti Jupiterov hram, na temelju četiri žrtvenika toga božanstva, kao i njegovog kipa, pronađenih također u užem gradskom središtu i u

⁵³ Podignutog moguće na mjestu, ili neposrednoj blizini, ranijeg naselja Jasa: v. B. Schejbal, „*Municipium Iasorum*...“ 2004., 106.

⁵⁴ B. Migotti, „The population of *Aqua Bailssae*...“, 86.

⁵⁵ Gradski muzej Bjelovar: http://www.gradski-muzej-bjelovar.hr/index.php/odjeli_i_zbirke/sustavno-arheolosko-iskopavanje-u-daruvaru-na-antichkom-lokalitetu-daruvar (zadnja posjeta 5. 6. 2020).

⁵⁶ B. Schejbal, „*Municipium Iasorum*...“,

⁵⁷ G. Jakovljević, „Rimski Daruvar...“, 173.

⁵⁸ B. Schejbal, *Vas diatretum Daruwarensse*, 2001. (javno predavanje), Hrvatski dom Daruvar, bibliografska jedinica 244276 na stranici Crosbi autora

⁵⁹ G. Jakovljević, „Rimski Daruvar...“, 173; B. Schejbal, „*Municipium Iasorum*...“, 108.

Julijevskom parku (Daruvarske toplice).⁶⁰

I u Julijevskom parku (Daruvarske toplice) smještaju se kultne građevine, uz moguće nimfeje, kao dio cjeline balneološkog kompleksa s termama. Na štovanje Silvana i nimfi ukazuje prvenstveno jedna ara, koja se danas nalazi u dvorcu grofa Jankovića. Među tri ostale Silvanove are s prostora parka, ona se ističe specifičnim prikazom samog božanstva s dvama atributima šuma - zakrivljenim nožem za rezanje granja i grančicom – koji kao takav, s nimfama u pratnji koje personificiraju izvore i vode, objedinjuje u sebi prirodne karakteristike prostora lokalnih Jasa te predstavlja svojevrsno lječilišno božanstvo.⁶¹

Na temelju datacija prethodno navedenih nalaza, kao i nalaza niza nadgrobnih spomenika iz samog Daruvara ili daruvarske okolice, razvoj naselja *Aquae Balissae* moguće je pratiti od 1. stoljeća (osobito od vladavine Flavijevaca) do 4. stoljeća.⁶² Reorganizacija Carstva, pa tako i reorganizacija provincije Panonije od vladavine Dioklecijana, a zatim i zbivanja tijekom druge tetrarhije, svakako su utjecali na ovo naselje i tijekom kasne antike.⁶³

Da su *Aquae Balissae* imale i tada ulogu važnog prometnog središta, dokazuje njihov spomen u itinerarima i na kartografskim prikazima - poput Antoninovog itinerarija (*Itinerarium Antonini Augusti*), iz 3. stoljeća, Burdigalskog ili Jeruzalemskog itinerarija (*Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitatum*), iz prve polovice 4. stoljeća, te Peutingerove karte (*Tabula Peutingeriana*), koja se u velikoj mjeri oslanjala na izvore 4. ili 5. stoljeća.⁶⁴ Međutim, *Aquae Balissae* prvenstveno treba gledati kao važno čvorište vicinalnih putova, koji su spajali magistralne pravce Panonije. Naime, tri su glavne

⁶⁰ G. Jakovljević, „Rimski Daruvar...“, 173; B. Schelbaj, „*Municipium Iassorum...*“, 108.

⁶¹ G. Jakovljević, „Rimski Daruvar...“, 173; B. Shejbal, „*Municipium Iasorum...*“, 108-110; B. Migotti, „The population of *Aqua Balissae...*“, 106-109.

⁶² O daljnjem kontinuitetu naseljavanja svjedočili bi pojedini kameni ulomci nešto kasnijih razdoblja koji, međutim, nisu predmet interesa ovoga rada. O dataciji tih ulomaka u literaturi se još uvijek raspravlja – poput kamenog stupa i zdenca s prikazima ptica i zečeva, pronađenih također na prostoru gradskog parka (Julijevski park, Daruvarske toplice).

⁶³ Nakon podjele Panonije u 2. stoljeću na Gornju i Donju Panoniju, na čijem se pograničnom području nalazilo naselje *Aquae Balissae*, u vrijeme vladavine Dioklecijana, oko 295. godine, provincija biva dodatno podijeljena, na četiri dijela – tako su Gornju Panoniju od tada činile *Pannonia Prima* (sjeverno od Drave) i *Pannonia Savia* (južno od Drave), sa sjedištem u današnjem Sisku. Donju Panoniju, pak, činile su *Pannonia Valeria*, sjeverno, i *Pannonia Secunda*, južno. Od druge tetrarhije ti su prostori, pa tako i *Pannonia Savia* i *Pannonia Secunda*, koje su se prostirale na teritoriju današnje Hrvatske, postali poprište brojnih sukoba – najprije tetrarha Licinija i Konstantina (napad na Sisak i bitka kod Cibala 314. godine), a kasnije i Konstancijana II i uzurpatora Magnencija (opsada Murse). Uslijedile su provale Kvada (374. g.), a zatim i sukobi cara Teodozija i uzurpatora Maksima (R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja...*; H. Gračanin, „Bitka kod Murse 351. godine i njezin odjek“, *Scrinia Slavonica* 3/1, 2003, 9-29).

⁶⁴ H. Gračanin, „Rimske prometnice i komunikacije...“, 34-35; Isti, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju*, Plejada, Zagreb, 2011, 10-33.

prometnice u savsko-dravsko-dunavskom međuriječju – podravska, posavska i podunavska prometnica. Uz njih, kao najvažnija cesta, koja je povezivala manja naselja, ali i gospodarski značajne lokacije (kamenolomi, rudnici i pristaništa), ističe se tzv. *Via mediteranea*. Ta je cesta, s ishodištem u Akvileji, od Siscije jednim krakom prolazila prema Mursi (Osijek), a drugim prema Cibalama (Vinkovci). Od današnje Kutine cesta se kod naselja Banova Jaruga račvala u dva smjera, pri tom je prema sjeveru nastavljala dijagonalno upravo prema naselju *Aquae Balissae*.⁶⁵

Od *Aquae Balissae*, kao važne prometne spona u prometnom sustavu Gornje, odnosno Južne Panonije, jedan je pravac mogao ići dalje na zapad - preko Kantara i Podborja, odnosno Brda Gradina, prema selima Ljudevit Selo i Daruvarski Brestovac. Od te je točke cesta mogla zaokretati na istok, preko rijeke Ilove do Crnog Luga kod Velikih Zdenaca. Tu bi se dalje račvala, a jedan je smjer preko Malih Zdenaca i Grubišnog Polja produžavao do sela Velike Peratovice. Potom bi se cesta kretala na sjever, do postaje Kokone. Drugi pravac od Daruvara mogao je voditi upravo preko Velikih Bastaja do postaje *Serota*, koja se smješta negdje kod Virovitice. Prema Antoninovom itinerariju od Daruvara (*Aquae Balissae*) cesta se odvajala i prema naselju/postaji *Incerum*, nešto sjevernije od Požege, a u blizini kojega Itinerarij spominje i jedan pretorij s putnom postajom (Sl. 15).⁶⁶

Teritorij *Aquae Balissae* okvirno se određuje upravo prema kretanju prometnica i smještaju pojedinih putnih postaja – uz Dravu, teritorij se prostirao do spomenute postaje *Serota*, a zatim do *Bolentia* te *Maurianae*, nešto jugoistočnije, gdje je graničio s teritorijem Murse; prema istoku, kretao se do postaje *Incerum*, gdje je mogao graničiti s teritorijem Marsonije (Slavonski Brod), dok se južno prostirao do rijeke Save i naselja *Servitium* (Bosanska Gradiška); od postaje *Serota* granica je prema zapadu tekla od postaje Kokone prema postaji *Iovia Cardono*, gdje je teritorij graničio s onim *Iovia Botivo* (Sl. 15).⁶⁷

Pravci prometnica, pa i spomenutih granica, određuju se i na osnovu smještaja rimskodobnih lokaliteta – putnih postaja (npr. *mutatio Cocconis*, *mansio Serota*) te vojnih objekata (vojni logor u Velikom Peratovcu), a zatim i imanja (*villae*) različitog tipa, među kojima su i Veliki Bastaji, odnosno lokalitet Crijepci. U blizini *villa*, imanja sa stambeno-gospodarskim zdanjima, na tom području gotovo kao pravilo funkcionirala su i utvrđenja,

⁶⁵ H. Gračanin, „Rimske prometnice i komunikacije...“, 34-35.

⁶⁶ Isto; B. Schejbal, „Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija...“, 96-97.

⁶⁶ H. Gračanin, „Rimske prometnice i komunikacije...“, 34-35; B. Schejbal, „Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija...“, 104-105.

⁶⁷ B. Schejbal, „Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija...“, 105.

što je slučaj s lokalitetima u Badljevinu, Doljanima, Daruvarskom Brestovcu, Zdencima.⁶⁸ Navedeni su lokaliteti raspoređeni na gotovo jednakoj udaljenosti od samog Daruvara, što govori i o njihovoj strateškoj važnosti – kontrole prometnica, kretanja ljudi i vrijedne robe – a koja je mogla biti uvjetovana i time što je u *Aquae Balissae* bilo smješteno važno upravno središte, i to s mogućom putnom postajom za državne službenike.⁶⁹ Na navedeno bi upućivali brojni natpisi aktivnih vojnika – nadgrobni i komemorativni – pronađeni u samom Daruvaru i u bližoj okolini. Među njima je natpis jednog konzularnog beneficijarija.⁷⁰ Kako navodi I. Bojanovski, beneficijariji su u municipijima provodili vlast carskog namjesnika, time uvelike kontrolirajući lokalnu upravu, te su jednako vodili brigu o sigurnosti prometnica, kao i važnih gospodarskih središta.⁷¹

Lokalitet Crijepci time treba promatrati u širem kontekstu, njegova smještaja uz prometnicu koja je važno tranzitno uporište i municipij *Aquae Balissae* povezivala s postajom *Serota*, na graničnom prostoru prema Dravi. Moguće je, također, pretpostaviti i da je lokalitet bio smješten na sjecištu s vicinalnim pravicima koji su prijevojima vodili preko Papuka, na što bi upućivao položaj kasnije, srednjovjekovne utvrde Stupčanica, u istom naselju, na obroncima te planine.⁷² Čak se i na teže pristupačnim predjelima Papuka, s jugoistočne strane Velikih Bastaja, nalaze ostaci većih i monumentalnijih kompleksa, a koji bi u svojim ranijim fazama mogli datirati u antičko/kasnoantičko razdoblje.⁷³

Lokalitet i širi prostor oko njega, dakle, mogao je tijekom kasne antike imati istaknuto strateško značenje – kontrole prometnica - a što bi bilo u skladu s važnosti naselja *Aquae Balissae*. Jednako, treba ponoviti kako je riječ o većem lokalitetu, imanju, s naglašenim gospodarskim aktivnostima, na kojem se pretpostavljaju metalurške djelatnosti. Ondje bi se, stoga, mogao očekivati neki veći kompleks s prerađivačkim postrojenjima i radionicama. Takvim je posjedom u razdoblju kasne antike svakako upravljala neka društveno, pa i politički, visoko pozicionirana osoba, moguće povezana s upravom *Aquae*

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto, 105-106.

⁷⁰ B. Migotti, „The population of *Aqua Balissae*...“, 109-110.

⁷¹ I. Bojanovski, 1988

⁷² Utvrda datira u 12-13. stoljeće, kada je prostor Daruvara potpao pod upravu župana iz plemićkog roda Tihiybold i ušao u sastav županije Somogy (vrijeme dinastije Arpadovića).

⁷³ Veću pažnju privlače manje poznati i u stručnoj literaturi nezabilježeni ostaci kompleksa građenog od velikih tesanih blokova, na više terasa, u danas napuštenom selu Gornji Borki, a koji su bili poznati tek šumarima i lovcima. Tek od nedavno te ostatke bilježe i istraživači: vidi tekst G. Jakovljevića u časopisu *Hrvatske šume* 192/XV, prosinac 2012 (prenesen na: Stari gradovi, utvrde, dvorci i srednjovjekovna kultura: <https://darkoantolkovic.wordpress.com/2016/07/02/sumari-pronasli-srednjovjekovni-grad/>).

Balissae. Svjedoče o tom nalazi bogatije uređenijih zgrada – poput ulomaka polikromnog mozaika, dijelom sačinjenog od staklene paste, ulomaka oslika, ali i pronalazak same, monumentalne grobnice – ukrašena freskama, s natpisom ispisanim na ploči od mramora, kao i u njoj zatečen sarkofag.

IV. SARKOFAG IZ VELIKIH BASTAJA U KONTEKSTU NOVIJIH ISTRAŽIVANJA KAMENE PRODUKCIJE PANONIJE KASNE ANTIKE

IV. 1. Detaljan opis sarkofaga i njegova provenijencija

Sarkofag iz Velikih Bastaja izveden je u obliku sanduka na pijedestalu, dužine 232 cm, širine 128 cm i visine 78 cm, s bazom dimenzija 261x147 cm, visine 35 cm (Sl. 30a-30d).⁷⁴ Poklopac sarkofaga nepovratno je izgubljen, ali je najvjerojatnije bio izrađen u obliku niskog krova s arkoterijama.⁷⁵ Gornji dio sanduka sarkofaga oštećen je, a razvidna su i oštećenja bočnih niša prednje stranice unutar kojih se nalaze muški i ženski lik, pokojnika i pokojnice, pri čemu je glava ženskog lika potpuno uništena.

Sarkofag se tipološki ubraja u skupinu panonskih sarkofaga s trodijelnom podjelom prednje stranice/plohe – sa središnjim poljem (u ovom slučaju bez natpisa) i nišama s figurama lijevo i desno od natpisnog polja.⁷⁶ Taj tip sarkofaga nešto je rjeđi, dok su zastupljeniji sarkofazi s natpisnim poljem i volutama, koji dominiraju područjem oko antičke Murse, gdje nalazimo desetak primjera.⁷⁷ Dakako, prisutni su i primjeri sarkofaga koji kombiniraju ova dva tipa, sadržavajući niše sa strane i volute u obliku „pasjeg skoka“ (Sl. 19). Među njima se ističe sarkofag Valerija Severijana iz Murse (Sl. 20), ali i sarkofag iz Šida (današnja Srbija), o kojem će biti više riječi nešto kasnije.⁷⁸ Kod bastajskog sarkofaga motiv tzv. barokne noričko-panonske volute, osobita oblika, nalazimo iznad niša.

⁷⁴ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 136.

⁷⁵ O čemu bi svjedočio i stari crtež (skica) – Vidi ovdje Sl. 4.

⁷⁶ B. Migotti, „Roman sarcophagi of Northern Croatia featuring peculiar iconographies“, *Illyrica Antiqua II. In honorem Duje Rendić-Miočević, Odsjek za arheologiju Filozofski fakultet u Zagrebu*, 2017., 499-515.

⁷⁷ Kod ovog tipa sarkofaga naročito je karakterističan motiv „pasji skok“, odnosno volute, postavljene kao okvir natpisnog polja. U zasebnu podskupinu ubrajaju se sarkofazi s tzv. sedlastom volutom.

⁷⁸ E. Pochmarski „Beobachtungen zu den Sarkophagen aus Mursa und Cibalae“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 44, 2019.; Vidi i: B. Migotti, „Roman sarcophagi of Northern Croatia...“. Za sarkofag iz Šida vidi dalje u tekstu.

Sarkofag iz Velikih Bastaja izrađen je od bijelog mramora, što bi potvrđivalo pretpostavke o imućnijem naručitelju, njegovom višem društvenom statusu, ali bi i upućivalo na import. Prema dosadašnjim istraživanjima, mramor od kojega su bili izrađivani artefakti, odnosno grobni spomenici s prostora Panonija u velikoj mjeri potječe s prostora Norika.⁷⁹ Na tom prostoru kamen se uglavnom vadio iz kamenoloma Gummern u Istočnim Alpama (*Virnum*). Na prostoru Panonije, pak, najeksplozivniji kamenolom bio je onaj u Pohorju.⁸⁰ Mramor se odatle prevozio uglavnom riječnim prometom (Dunavom, Savom ili Dravom) i u udaljenije predjele – kao što su Mursa ili Sirmij (Srijemska Mitrovica). Upravo u tim gradovima nalazili su se i veći radionički centri, uz svakako onaj u Ptuju (*Poetovio*) ili centre s prostora samog Norika.⁸¹ Iako podrijetlo mramora od kojega je izrađen sarkofag iz Velikih Bastaja nije poznato, jer nisu učinjene petrografske analize, ipak se smatra da je produkt radionica iz Ptuja.⁸² U samom Ptuju, pak, analize mramora sarkofaga, stela i drugih kamenih spomenika, pokazale su kako većinom potječe iz kamenoloma Pohorja, što je slučaj i kod velikog broja mramornih spomenika Murse i Sirmija.⁸³ Ističe se, također, kako su mramorni sarkofazi s prostora Panonije iz glavnih radioničkih centara u većoj mjeri prevoženi kao gotov proizvod prema naručiteljima, prije nego li su dovršavani u lokalnim radionicama. Naručitelji takvih artefakata na panonskim prostorima bili su u prvom redu, osobito od vremena Marka Aurelija i Spetimija Severa, nastanjeni orijentalci; no, orijentalni utjecaji u izvedbi sarkofaga iz Velikih Bastaja mogli su jednako proizaći iz tradicije kamenoklesarske radionice u kojoj je izrađen. Tako i Branka Migotti navodi kako su osobito od 3. stoljeća majstori s istoka svoje predloške prenijeli i u radionice Panonije i Norika, na kojima je školovana i iduća generacija klesara, uz privrženost „*lokalnom likovnom nasljeđu*“.⁸⁴ Lokalni element očitovao bi se u oblikovanju samog sanduka i raščlambi prizora, proistekao iz italsko-noričke tradicije, dok na onaj orijentalni upućuje oblikovanje postolja, tehnika izvedbe prizora, kao i njihove određene posebnosti.⁸⁵

Posebni su na bastajskom sarkofagu jednako prikazi pokojnika na prednjoj stranici, kao i oni na bočnim stranicama, posebice desnoj. Likovi pokojnika na prednjoj stranici -

⁷⁹ B. Djurić, „Karakteriziranje mramornih spomenika Murse, *Osječki zbornik* 29/2009, 9-18.

⁸⁰ E. Pochmarski, „Prijevoz mramora...“, 29-36.

⁸¹ Isto.

⁸² B. Migotti, „Roman sarcophagi of Nother Croatia...“

⁸³ E. Pochmarski, „Prijevoz mramora...“, 31. Veliki postotak mramora iz Murse (čak oko 52%) svoje porijeklo nalazi u Gummernu, a u Sirmiju čak 62,5%. Ipak, Pochmarski ističe kako te brojke nisu poduprte egzaktnim dokazima (Isto. str. 30).

⁸⁴ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 149.

⁸⁵ Isto.

muškarca s desne, a žene s lijeve strane - prikazani su stiješnjeni u nadsvođenim nišama, u stojećem stavu. Muškarac je odjeven u neku vrstu palija te drži svitak u lijevoj ruci, dok desnom pokazuje na njega. Kosa muškarca je modelirana poput kape, gusta i valovita. Pokojnica je također odjevena u palij. Prikazana je s rukama preklopljenima preko grudi, pri čemu desna ruka pokazuje na predmet okruglog oblika, vjerojatno medaljon. Nabori pokojničine odjeće ukrašeni su na poprsju ornamentom koji podsjeća na ogrlicu. Za razliku od pokojnika, pokojnica je prikazana ukočeno i statično. Takav prikaz pokojnika, odjevenih u palij, uz jasno referiranje na učenost i kulturu (na što bi upućivao svitak u pokojnikovoj ruci), nije tipičan za grobne spomenike panonskih prostora; prema riječima Branke Migotti „*krajnje je netpična odlika*“.⁸⁶ I postolje sarkofaga ovdje je specifično: u prvom redu postolje nije uobičajena karakteristika panonskih sarkofaga, uz to što je ono bastajskog sarkofaga masivno te sadrži nezgrapno izvedenu inačicu lezbijske kime, prema antičkoj tradiciji.⁸⁷

Lijeva bočna stranica sarkofaga sadrži prizor trsa iz kojeg izbijaju grančice s listovima i grozdovima. Na rubovima nalaze se dva jednaka, mala stabalca – hrasta ili lovora. Kod ovakvih prizora uobičajeni bi bili i prikazi različitih životinja (najčešće ptica) ili antropomorfnih likova (berača grožđa ili erota), koji ovdje, međutim, nedostaju. Izdvaja se i prizor na desnoj bočnoj stranici sarkofaga, izveden u plitkom reljefu: prikazana je ovdje posuda s voćem (kantaros) i trsom te dvije sučelice postavljene pantere, sa šapama položenima na posudu. I iako su prikazi divljih mačaka, odnosno pantera česti na grobnim spomenicima panonskih i noričkih prostora, ovaj bastajski jedinstvena je njegova inačica. Naime, životinje su uobičajeno prikazane glavama usmjerenima prema središnjoj posudi, bez obzira na to jesu li im i tijela okrenuta prema posudi ili od nje (Sl. 21-27). Na bastajskom sarkofagu, međutim, pantere su prikazane pognutih glava, a u pozadini svake od njih raste malo razgranato stabalce, poput onih na lijevoj bočnoj stranici sarkofaga. Površina tijela životinja, dodatno, ispunjena je gusto „načičkanim“ kružićima koji predstavljaju krzno pantere.

IV.2. Datacija sarkofaga na temelju prikaza i tehnike izvedbe

Kao što je već ovdje navedeno, od samo pronalaska sarkofaga iz Velikih Bastaja postojali su grubi pokušaji njegove datacije, i to u šire vremensko razdoblje od 2. do 4.

⁸⁶ B. Migotti, „Roman sarcophagi of Northern Croatia...“, 507.

⁸⁷ Ista, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 137.

stoljeća. Neki su autori, međutim, u svojim razmatranjima sarkofag „ostavili“ nedatiranim,⁸⁸ dok su ga drugi svrstali u prvu ili drugu polovicu 4. stoljeća.⁸⁹

Branka Migotti prva je iznijela precizniju dataciju, temeljeći svoje zaključke na analizi stilskih i formalnih odlika prikaza na sarkofagu te kvalitete njihove izvedbe, kao i iscrpnoj ikonografskoj analizi. Kao osnova datacije, u prvom redu, poslužila je autorici modelacija ljudskih likova, točnije očuvanijeg lika pokojnika, koji pokazuje jasne odlike tetrarhijsko-konstantinskog razdoblja (oko 290.-320. g.). Te se odlike zamjećuju upravo u oblikovanju pokojnikove kose i lica – s okruglom, velikom glavom u odnosu na samo tijelo, naglašenim, „bucmastim“, obrazima te kosom izvedenom poput kape (Sl. 30c).⁹⁰ Kako glava pokojnika nije u potpunosti očuvana, dok je ona pokojnice uništena, tako nije moguće ustanoviti oblik njihovih očiju. No, autorica je oblikovanje oka jedne od pantera s desne bočne plohe sarkofaga (lijeve pantere) istaknula tipičnim za plastiku tetrarhijskog razdoblja – ono je, naime, grubo oblikovano, s jednakim donjim i gornjim kapkom.⁹¹ Oba lika – pokojnika i pokojnice – ukočena su. No, kod prikaza pokojnika ipak se primjećuje htijenje predočavanja pokreta, s nogom u iskoraku i izvedbom nabora odjeće koji prate položaj tijela. U oblikovanju ženskog lika – pokojnice – pokret u potpunosti nedostaje, a nabori su ukrućeni, što autorica ipak prepoznaje kao htijenje predočavanja težine nabora i stilizacije, odnosno kao svojevrсни odjek „*kasnoantičkog kolorističkog naglašavanja igre svjetla i sjene*“.⁹²

Veću pažnju valja posvetiti prikazima na bočnim stranicama sarkofaga, koji u svojoj izvedbi pokazuju i određene vještine majstora. Naime, u izvedbi plošnog, linearnog reljefa lijeve i desne bočne plohe – s trsom, lišćem, kantarosom i, dodatno, panterama na desnoj stranici – prepoznaje se stilsko-umjetnički postupak klesanja rovašenjem i rezanjem, nalik drvorezbarstvu, što bi bila još jedna karakteristika tetrarhijsko-konstantinskog razdoblja.⁹³ Također, upotreba svrdla na koju upućuju pojedini detalji prisutna je na prostoru Panonije u kasnijim stoljećima Carstva – osobito od 2. i 3. stoljeća.

I sadržajno, pa i značenjem, prizori bočnih stranica uklapaju se u razdoblje kasnog Carstva i kasne antike, kada posredstvom orijentalnih, misterijskih kultova, odnosno

⁸⁸ D. Ruševljanin, „Rimska kamena plastika....“, 97, 135.

⁸⁹ Vidi ovdje poglavlje „Historijat istraživanja“.

⁹⁰ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz....“, 137.

⁹¹ Isto, 141.

⁹² Isto.

⁹³ Isto.

mitrajičkih i dionizijskih uzora, sve češće u grobnim spomenicima nalazimo motive vinove loze, zvijeri (pantera), pa tako i dvaju stabala (lovora ili hrasta).

Same pantere ili divlje mačke koje su predstavljene na sarkofagu zapravo su tigrovi (*panthera tigris*), pri čemu je u antičkoj tradiciji tigar često sinonim i za leoparda ili geparda, pa je time teško razdvojiti o kojoj se točno životinji, divljoj mački radi. Plinije Stariji navodi da je prvi tigar u Rimu javno mogao biti viđen 11. godine pr. n. e. prilikom posvete Marcelova teatra, kada je pokazan na pozornici, a o pripitomljenim tigrovima u Rimu pišu i Svetonije i Marcijal.⁹⁴ U likovnoj umjetnosti poznat je i čest motiv u skulpturi i mozaiku, ali i sitnoj plastici. Tigar, kao i lav, imao je važnu ulogu u surovim gladijatorskim igrama, iako za razliku od lava nije imao imperijalistički značaj.⁹⁵ U prvoj fazi njihovog prikazivanja, tokom ranog Carstva, česti su tako mozaički prikazi igara te u kamenoj plastici i na gemama motivi lavova i tigrova, odnosno čitave grupe divljih mačaka⁹⁶ - prikazivani, na primjer, kao atribut Herakla, s kožom *nemejskog* lava, ili u programu podnih mozaika rimskih vila, gdje nalazimo čitavu plejadu faune i flore, pa tako i divlje mačke raznih vrsta. U kasnijoj fazi, od kasnog Carstva, lav često postaje motiv unutar scena lova; tu je od prve polovice 3. stoljeća češće riječ o herojskom lovu na lava.⁹⁷

Pantere, pak, od 2. stoljeća, a osobito kasnog 3. i 4. stoljeća na panonskim prostorima nalazimo najčešće na spomenicima povezanim s misterijskim kultovima - kultom Kibele, a zatim prvenstveno Mitre, koji se širi na Zapad posredstvom vojske, a potom i trgovinom.⁹⁸ Zabilježene su na spomenicima iz Pečuha (*Sopianae*), Osijeka (*Mursa*), Srijemske Mitrovice (*Sirmium*) te Ptuja (*Poetovio*). Kompozicijom najbliži primjer prizorima s bastajskog sarkofaga, Branka Migotti navodi upravo jedan ptujski mitrajički spomenik sa sučeljenim panterama, iz prve polovice ili sredine 3. stoljeća. Svoje uzore, starije predloške, taj je spomenik vjerojatno našao u bliskim spomenicima s prostora Norika (*Virunum*) iz 2. stoljeća.⁹⁹ Ovdje donosimo neke od tih primjera – ulomak sarkofaga uzidan iznad južnog portala crkve *St. Maria Saal*, te votivnog spomenika, kasnije preklesanog, iz crkve *St. Maria Rain* (slovenski Žihpolje), u današnjoj Austriji (Sl. 21-22).

⁹⁴ Plinije, *NH* 8, 25; Marcijal, *Spect. Ep.* 18 (prema Perseus, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D8%3Achapter%3D25>).

⁹⁵ Grupa autora, „*Monumenta & animalia*“, 7-14.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ A. Georgijević, *Rimska kamena plastika...*, 22.

⁹⁹ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 148.

Kao relevantan za dataciju i analizu osobitosti u prikazu pantera na bastajskom sarkofagu Branka Migotti razmatra još jedan kasnoantički kultni spomenik – reljef iz Palmire (Sirija) božanstva Malakbela, sinkretiziranog Sola. Na tom je reljefu, naime, gustim nizanjem kružića naznačeno krzno divljih mačaka, baš kao na panterama iz Velikih Bastaja. Kako ističe autorica, u razdoblju kasne antike na takav način naglašeno krzno prisutnije je u sitnoj plastici – metalnim i koštanim predmetima (nakit, češljevi, relikvijari i slično).¹⁰⁰ No, uočavamo kako je taj motiv prisutan i u numizmatici. Navest ćemo ovdje za panonske prostore u tom su smislu zanimljive novce cara Galijena (253.-268.), koji su kovani i u Sisku (*Siscia*), s prikazima pantera/leoparda s krznom naznačenim na različite načine. Na tim se primjerima pantera tumači kao simbol Libera (*Liber Pater*), odnosno Dioniza, a pri tom je ona jedina među brojnim životinjskim pratiocima toga božanstva koja se i javlja na novcu.¹⁰¹

„

Pantere na sarkofagu iz Bastaja i treba dodatno protumačiti u kontekstu dionizijskog kulta i njemu svojstvenih prikaza u reljefu – loze s trsom i bujnim lišćem, nadopunjene često različitim životinjskim likovima i voćnim plodovima. Pri tom, muške i/ili ženske pantere sučelice su postavljene uz kantaros iz kojeg to obilje izvire. Pantere su prikazane s ispruženom nogom i šapama položenima na posudu (kantaros), a ponekad se javlja i prikaz roga (kao na primjeru reljefa iz *St. Maria Saal*), koji se dovodi u vezu s rogom jarca.¹⁰² Na sarkofagu, kao grobnom spomeniku, pantere su dodatno i čuvari groba, jamče mir pokojniku, simboli su prelaska u onostrano, dok kantaros u središtu prikaza predstavlja moguću aluziju na posmrtnu egzistenciju, možda i kao predstava zavjetne posude.¹⁰³

Prema opsežnoj analizi Branke Migotti takvi prizori na sarkofagu iz Velikih Bastaja dodatno bi se uklapali u sveukupno uređenje grobnice na lokalitetu Crijepci, u kojoj je on pronađen zajedno s ovdje opisanom epigrafskom pločom kršćanskog sadržaja. Kršćanski kontekst autorici je poslužio za još precizniju dataciju sarkofaga, gdje se važnim pokazala specifičnost prikaza pantera s pognutim glavama. Pantera s pognutom glavom prikazana je, naime, na jednoj medalji cara Konstantina Velikog, na kojoj ona sjedi pod nogama cara na prijestolju. Medalja je iskovana u rimskoj kovnici 326. godine, dakle godinu dana nakon koncila u Niceji na kojem je potvrđena dogma pravovjernoga kršćanstva. Taj se prizor na

¹⁰⁰ B. Migotti, „Roman sarcophagi of Northern Croatia...“, 509.

¹⁰¹ Vidi: <https://en.numista.com/catalogue/pieces60332.html>. R. D. Weigel, „Gallienus 'Animal Series' Coins and Roman Religion“, *The Numismatic Chronicle* (1966-) 150, 1990, 135-143.

¹⁰² E. Walde-Psenner, „Der Traum vom ewigen Leben. Symbole der Todes-überwindung in der römischen Grabplastik“, *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum*, 70, Innsbruck, 1990., 299-320.

¹⁰³ B. Migotti, „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 142-143.

poledini medalje tumači kao znamenje pobijeđenoga poganstva.¹⁰⁴ I u pognutim glavama pantera s bastajskog sarkofaga prepoznaje se pokoravanje novom duhovnom pokretu koji će postati vladajući, a u korištenju dionizijskih motiva trsova, grožđa, plodova antička ikonografska tradicija i likovnost koja će u nadolazećoj epohi uminuti, odnosno dobiti novo značenje.¹⁰⁵ No, zbog specifičnog sadržaja teksta ploče u kojem se uz simboličko-alegorijske stihove o dogmi izvornog grijeha i otkupljenja prepoznaju i elementi sinkretističkog gnosticizma, prožetog magijom, pretpostavlja se i kako naručitelj sarkofaga nije bio „pravovjerni“ kršćanin. Time i vrijeme opremanja grobnice, izrade sarkofaga, B. Migotti postavlja šire u prvu polovicu 4. stoljeća, a uže negdje uoči 313. godine.¹⁰⁶

Na žalost, u raspravu o dataciji ovog sarkofaga nije mogao biti uključen cjelokupni kontekst uređenja grobnice – zidni oslik i mozaici uništeni su, a izgubljen je i drugi sarkofag. Također, nedostaje i poklopac našeg sarkofaga, a dodatno se pretpostavlja da je uništen i natpis na središnjoj plohi njegove prednje stranice, koji je, s druge strane, mogao biti ispisan i bojom. Branka Migotti isključuje i mogućnost da je epigrafska ploča bila naknadno postavljena u grobnicu, odnosno da je sarkofag bio reupotrebljen. Smatra da je drugi, izgubljeni sarkofag bio njemu sličan u izvedbi i prizorima, moguće izrađen također od mramora, te da je time bio dio istovremenog i cjelovitog programa uređenja grobnice.¹⁰⁷ Navedeno, međutim, ne možemo znati, već treba ostaviti na razini pretpostavke.

IV. 3. Sarkofag iz Velikih Bastaja i istraživanja sarkofaga tzv. „sirmijske skupine“ – novije analogije s prostora Šida (Srbija)

Svi prethodno istaknuti analogni spomenici sarkofagu iz Velikih Bastaja ne mogu se smatrati direktnim analogijama – prema ikonografiji prikaza s panterama, funkciji spomenika, pa i prostoru kojem pripadaju. Upravo stoga, sarkofag iz Velikih Bastaja se i nakon više od dvadeset i pet godina od prve detaljne analize obrađuje u skupini neuobičajenih, odnosno jedinstvenih primjera sarkofaga i općenito grobne kamene plastike prostora Panonije, prvenstveno onog dijela koji se prostirao na teritoriju današnje Hrvatske.¹⁰⁸ Ipak, ovdje ćemo dodatno izdvojiti skupinu kasnoantičkih sarkofaga s prostora današnje Srbije, točnije Srijema, a koja se uže veže uz rimski Sirmij kao istaknuti radionički

¹⁰⁴ B. Migotti, prema J. Maureece u: „Ranokršćanski grobni nalaz...“, 143.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto

¹⁰⁷ Isto

¹⁰⁸ B. Migotti, „Roman sarcophagi of Northern Croatia...“, 508.

centar, ujedno važno središte kasnoantičke Panonije. U toj se skupini izdvaja jedan noviji nalaz - sarkofag s lokaliteta Beljnjača u današnjem Šidu (Sl. 27-29). Riječ je o sarkofagu pronađenom još 1998. godine, no koji se tek od nedavno javlja u literaturi i datira u 4. stoljeća.¹⁰⁹

Sarkofag iz Šida sastoji se od sanduka (dimenzija 2,17x1,39x0,87 m) i poklopca u obliku dvoslivnog krova. Bio je položen na podestu od četiri ploče, a ukrašen je sa svih strana osim stražnje, okrenute prema zidu grobnice u kojoj je pronađen. Na njemu su ustanovljeni i tragovi pigmenta (plavog i crvenog) koji svjedoče da je bio bojan ili oslikavan.

Krov sarkofaga sadrži centralni prizor Meduze sa sapletenom u petlju dvoglavom zmijom, te na rubnim stranama, odnosno akroterijima, alegorije godišnjih doba, od kojih su sačuvane tri. Prednja ploha sarkofaga izvedena je u tipičnoj trodijelnoj podjeli panonskih sarkofaga – sa središnjim poljem na koji se smješta natpis, a koji ovdje, kao i na bastajskom sarkofagu, izostaje, te dva bočna polja izvedena u formi niša. Niše u gornjoj zoni obrubljuju volute, a volute u formi „pasjeg skoka“ izvedene su i u gornjoj, oštećenoj zoni središnje plohe. U bočnim se nišama nalaze muški i ženski lik, pokojnik i pokojnica, prikazani u stojećem stavu, na podestu. Pokojnik je prikazan u vojnom ruhu kako lijevom rukom steže držak mača, dok u desnoj ruci pridržava uspravljeno koplje. Pokojnica je prikazana u zrelijoj dobi, u trodijelnoj odjeći koja se sastoji od stole, hitona i palija. Glava pokojnika i njegovo lice, svojim oblikom, bademastim očima, istaknutim obrazima i velikim ušima, pokazuju jasne karakteristike kasnoantičke portretistike.¹¹⁰ Na temelju detaljnije analize pokojnikove odjeće, sarkofag su pojedini autori i preciznije datirali sredinom 4. stoljeća.¹¹¹ Na to bi razdoblje, naime, upućivali prvenstveno križna fibula koja pridržava pokojnikov plašt prebačen preko desnog ramena – izvedena u tipu Keller III ili IV – te kopča njegovog pojasa (Sl. 27).¹¹²

Relevantni za ovu temu su prikazi na obje bočne plohe sarkofaga - s kantarosom u sredini, iz kojega izbija loza s plodovima i lišćem, te s dvije divlje zvijeri simetrično postavljene, kojima nije u potpunosti moguće utvrditi vrstu. Vjerojatnije je da se radi o

¹⁰⁹ S. Pop-Lazić, „Late Roman necropolis in Beljnjača, Šid“, *Starinar* LVIII/2008, 2010; S. Radovan, *U zaleđu prestonice - opština Šid u kasnoj antici*, Katalog izložbe, Galerija slika Sava Šumanović: Šid, 2012.; V. i: N. Miladinović-Radmilo, „The late Roman necropolis Beljnjača in Šid: anthropological analysis“, *Starinar* LVIII/2008, 2010, 175-188.

¹¹⁰ S. Pop-Lazić, „Late Roman necropolis...“, 166.

¹¹¹ Predlaže se i nešto drugačija datacija, u ranije razdoblje, kraj 3. i početak 4. stoljeća (vidi B. Djurić, „Bakhični motiv na sarkofagu s Ptujem...“, 3).

¹¹² S. Pop-Lazić, „Late Roman necropolis...“, 166-168.

prikazima divljih mačaka, moguće lavova. Jasno je, ipak, kako je riječ o istoj temeljnoj ikonografiji kao i na prikazu s panterama sarkofaga iz Velikih Bastaja, uz razliku u kvaliteti same izvedbe. Specifično je, također, za sarkofag iz Šida da su životinje prikazane tijelom okrenute od kantarosa, obrćući glavu prema njemu.

Takav prikaz životinja, pa i samo mjesto pronalaska, ovaj sarkofag usko povezuju uz nekoliko drugih primjera kasnoantičkih sarkofaga s prostora današnjeg Srijema (i Baranje), a koji čine zasebnu skupinu. Među njima se kao najkvalitetniji, ujedno jedan od najkvalitetnijih sarkofaga s panonskih prostora, izdvaja sarkofag iz samog Sirmija koji se danas čuva u Beču (Austrija) (Sl. 23).¹¹³ Posebno se u skupini ističe i jedan primjer iz rimske Savarije (Szombathely, Mađarska), a koji bi po kvaliteti i izvedbi pojedinih motiva na prikazima bočnih stranica bio i najbliži sarkofagu iz Šida. Uz likove divljih mačaka koji su jednako postavljeni i izvedeni, zajedničko im je i da je trs u gornjem dijelu prikazan prebačen preko ravne, horizontalne „letvice“, čime je i čitavo polje podijeljeno u dvije zone (Sl. 25).¹¹⁴ S oba, pak, ova primjera sarkofag iz Šida dodatno veže jednaka izvedba trsa kao dvodijelne, „dvoprute“ stabljike, a zajednička im je karakteristika i kantaros izveden u dva dijela (dvozonski), što se smatra i svojevrsnim potpisom radionice iz koje potječu.¹¹⁵

Po pitanju radionica, važno je istaknuti kako su primjer iz Šida i spomenuti iz Sirmija oba izrađeni od bijelog mramora Alpa te da se vežu uz Ptuj, kao primarni radionički centar, baš poput sarkofaga iz Velikih Bastaja. Upravo među kamenom plastikom iz Ptuja nalaze se i bitni uzori u specifičnoj izvedbi spomenutih detalja „sirmijske skupine“ – što pokazuje jedan osuarij s dvozonskim kantarosom ili fragment sarkofaga s lavom na kojem se prepoznaje i dvodijelna stabljika trsa (Sl. 24a-24b).¹¹⁶ Također, na primjeru iz Sirmija i spomenutom fragmentu sarkofaga iz Ptuja primjećujemo i istovjetno detaljiziranje krzna životinja, lavova, poglavito na šapama. Ista intencija donekle proizlazi i iz stilizacije ovratnika životinja na sarkofagu iz Šida, a tako i onog iz Savarije.

Opsežnija, novija istraživanja usmjerena na petrografske analize mramora spomenika prostora Panonija i Norika, svrstavaju ovu skupinu i tješnje uz Ptuj; na temelju tih rezultata zaključuje se kako su sarkofazi u svojoj osnovi bili isklesani upravo ondje, te da su u sirmijske radionice dopremani kao polu-proizvod, baš poput bastajskog sarkofaga.

¹¹³ B. Djurić, „Production of marble sarcophagi in Poetovio“, *Budapest Regeszegei* XXXIV, 2001, 49-50.

¹¹⁴ B. Djurić, „Bakhični motiv na sarkofagu s Ptuja...“, 1-4.

¹¹⁵ Isto, 7-8; B. Djurić, „Production of marble sarcophagi...“, 50.

¹¹⁶ Isto. Vidi i: B. Djurić, „Bakhični motiv na sarkofagu s Ptuja...“, 1-4.

Sirmijski klesari, obučeni klesanju u manje kvalitetnom kamenu (vapnencu), tako dopremljene sarkofage tek su dovršavali. Njihova kvaliteta u izvedbi reljefa, u konačnici, ovisila bi o sposobnostima lokalnog klesara u rješavanju nešto zahtjevnijih zadataka, pa i u prijenosu prikaza s nekog predloška.¹¹⁷ Moglo bi se pretpostaviti kako je upravo to razlog i znatnijih odstupanja u kvaliteti izvedbe pojedinih scena na ovoj skupini sarkofaga, kao što su scene na bočnim ploham s prikazom divljih mačaka i motiva kantarosa s bujnom lozom. Te su razlike jasno vidljive usporedimo li sarkofag iz Šida s onim iz Sirmija koji se čuva u Beču.

Za šidski sarkofag, S. Pop-Lazić je i izdvojio prikaze pokojnika kao djelo sirmijskih radionica, dok su pojedine njegove dijelove ti lokalni klesari ostavili nedovršenima.¹¹⁸ Nedovršenost pojedinih dijelova karakteristika je i sarkofaga iz Velikih Bastaja. Pripisan ptujskim radionicama, zasigurno je poput skupine iz Srijema prošao isti put od primarnog kamenoklesarskog centra do lokalnih radionica i napokon naručitelja. Još je jedna karakteristika bastajskog sarkofaga u tom kontekstu važna – izostanak natpisa na središnjem polju prednje plohe sanduka. Kao što je već istaknuto, pretpostavlja se kako je natpis bio izveden bojom. Isto se može naslutiti i kod sarkofaga iz Šida na kojem također nedostaje klesano natpisno polje, dok su na čitavom sanduku uočeni tragovi bojanja. Pitamo se je li ta metoda primjenjivana u lokalnom okružju upravo zbog nedovršenosti sarkofaga, a dijelom i kao svojevrsna prilagodba majstora ograničenih vještina klesanja u mramoru.

Uzmemo li u obzir sve prethodno rečeno i usporedimo li sarkofag iz Velikih Bastaja s drugim, ovdje izdvojenim primjerima, moglo bi se reći kako ti sarkofazi, svaki za sebe, pokazuju određene osobitosti, a zbog kojih bismo ih mogli označiti kao jedinstvene proizvode. Te bismo osobitosti pripisali, ipak, u većoj mjeri specifičnom slijedu u procesu proizvodnje, putu kojega su prolazili do gotovog proizvoda, a ne samo zahtjevu naručitelja. Naravno, zahtjev naručitelja imao je važnu ulogu; no i on se morao u velikoj mjeri oslanjati na unaprijed zadane modele, odnosno ponudu, u okviru koje su sarkofazi s prikazima iz

¹¹⁷ V. prethodno citirane radove B. Djurica. Spomenuti autor u više svojih radova bavi se upravo vezama prostora Ptuja s alpskim kamenolomima, prijenosom kamene građe, kopnenim pravcima i riječnim putovima, a napokon i transportom sarkofaga prema drugim radioničkim centrima rimske Panonije (izdvajamo neke od radova: B. Djuric *et al*, „Stone use in Roman towns: resources, transport, products and clients, case study Sirmium, first report, *Starinar* LVI, 2006.; Isti, „Stone use in Roman towns: resources, transport, products and clients, case study Sirmium, second report“, *Starinar* LVII, 2007, 83-99; B. Djuric, Harald W. Mueller, „White marbles in Noricum and Pannonia: an outline of the roman quarries and their products“, u: *Marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires / Interdisciplinary Studies on Mediterranean Ancient Marble and Stones; Actes du VIIIe Colloque international de l'Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity (ASMOSIA)*, Aix-en-Provence, 12-18 juin 2006, ur. Philippe Jockey, Paris, 2009, 1-17.

¹¹⁸ S. Pop-Lazić, „Late Roman necropolis...“, 166.

dionizijskog repertoara, s panterama, lavovima, očito stekli i određenu popularnost kod određenog društvenog sloja. Iako je pokojnik sa šidskog sarkofaga, na primjer, odjeven u vojnu odoru, dok onaj na sarkofagu iz velikih Bastaja nosi civilno odijelo – palij – ipak su obojica, smatra se, bili uključeni u upravljačke strukture kasnoantičkih Panonija.¹¹⁹

U tom smislu, važno se vratiti kontekstu nalaza ovih sarkofaga, odnosno karakteristikama lokaliteta na kojima su pronađeni, dakle imanja na kojima su živjeli i kojima su upravljali njihovi naručitelji. Bitne podudarnosti, naime, proizlaze iz detaljnije usporedbe lokaliteta Beljnjača u Šidu i Crijepci u Velikim Bastajima.

¹¹⁹ Smatra se tako da je pokojnik sa sarkofaga u Šidu bio visoko rangirani časnik (Isto, 169).

V. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE – LOKALITETI BELJNJAČA I CRIJEPCI KAO OGLEDNI PRIMJERI FUNKCIONIRANJA KASNOANTIČKIH IMANJA PANONSKIH PROSTORA

Lokalitet Beljnjača smješten je na 600 m udaljenosti od središta današnjeg Šida, uz rijeku Šidina. a dio je sustava lokaliteta čija se lokacija veže uz važne prometne pravce u zaleđu Sirmija – u mreži prometnica koje su spajale Sirmij sa zapadnim dijelovima Panonija.¹²⁰ Na prostoru Šida ubiciraju se i putne postaje istaknute u itinerarima i na kartografskim prikazima. Te su postaje – *Ulmo* i *Spaneta* – bile važna karika u povezivanju naselja duž rijeke Drave, uz tzv. podravski limes, kao dio prometnice *Via militaris*, na putu od Ptuja do Sirmija.¹²¹ Upravo je to komunikacija, uključujući samu rijeku Dravu, kojom se prevozila i vrijedna kamena građa (mramor), kao i artefakti proizašli iz kamenoklesarskih ptujskih radionica.

Smještaj u zaleđu Sirmija (urbane cjeline sa statusom prijestolnice) vjerojatno je uvjetovao i modalitete razvoja naselja na mjestu današnjeg Šida. Očekivalo bi se naselje polu-urbanog (polu-ruralnog) tipa, s disperzivno organiziranim cjelinama,¹²² što u Šidu potvrđuju brojni prostorno raštrkani lokaliteti.¹²³ Specifičnost bi takvog naselja, također, bila veći broj stambeno-gospodarskih kompleksa, odnosno imanja (*villae*). U Šidu se oni očekuju u blizini lokaliteta Bjeljnjaka, a kao dio veće naseobinske cjeline - vikusa.¹²⁴ I grobnica u kojoj je pronađen sarkofag mogla je biti dio nekropole neke veće cjeline. Tik uz nju, naime, istražen je jedan skeletni ukop, dok je sarkofag u grobnici bio položen na postament građen od starije nadgrobne stele. Uz to, na obližnjem predjelu Stara ciglana od ranije su poznati nalazi ukopa.¹²⁵

Veza naselja s prometnicom kojom se prevozila vrijedna roba, namijenjena između ostalog samoj prijestolnici, podrazumijevala bi veću državnu/carsku kontrolu, odnosno

¹²⁰ S. Pop-Lazić, „Late roman necropolis...“, 163

¹²¹ R. Sremac, „Osvrt na teritoriju opštine Šid tijekom kasne antike“, Zbornik Muzeja Srema 8, Sremska Mitrovica, 2009, 110-112.

¹²² Više o putnim postajama na magistralnim prometnicama i uređenju naselja u kojem su bile smještene: M. Zeman, „Roman Architectural Complex at Stari Šematorij in Danilo (Rider) – The Issue of Function“, *Illyrica antiqua 2, In honorem Duje Rendić- Miočević. Proceedings of the international conference, Šibenik, 12th–15th September 2013*, Demicheli, Dino (ur.), Zagreb-Šibenik, 2017, 425-447.

¹²³ Lokaliteti s antičkim, a primarno kasnoantičkim nalazima ustanovljeni su na širem prostoru današnjeg Šida, s većom gustoćom uz rijeku Šidinu, nedaleko Beljnjače. Uglavnom je riječ o pokretnim nalazima – grobova, ostava, ratničke opreme, a tek rijetko ostacima arhitekture. Ipak, smatra se kako je riječ o sustavu međusobno povezanih, raštrkanih cjelina, čiji je položaj određivalo kretanje prometnica i same rijeke (Više u R. Sremac, „Osvrt na teritoriju...“, 101-110).

¹²⁴ Isto, 109.

¹²⁵ Isto; S. Pop-Lazić, „Late roman necropolis...“, 163-165; Vidi i: N. Miladinović-Radmilović, „The late roman necropolis Beljnjača...“ 175-181.

prisutnost vojnog elementa i državne administracije.¹²⁶ Na baš takav društveni sloj u Šidu upućuje prikaz pokojnika u vojnoj opremi sa sarkofaga s Belnjače, ali i nalazi dvaju raskošno ukrašenih vojnih šljemova s lokaliteta Ašman (Berkasovo) i tri vrlo bogate ostave novca u blizini. Ostave datiraju u drugo ili treće desetljeće 4. stoljeća, dok natpis na jednom od šljemova (*VICIT/LICINIANA*) omogućava preciznije datiranje te vojne opreme u doba druge tetrarhije.¹²⁷ Upravo u to vrijeme datira se i sarkofag s Belnjače, a to je i donja granica datiranja sarkofaga iz Velikih Bastaja.

I glavna odlika lokaliteta Crijepci u Velikim Bastajima smještaj uz prometnicu, i to uz prometnicu usmjerenu prema današnjoj Podravini - prema postaji *Serota* u okolici Virovitice.¹²⁸ Dakle, riječ je o prometnici koja se također spajala s *Via militaris* i plovnom rutom rijekom Dravom, a kojom se prevozila vrijedna mramorna građa, od kakve je i izrađen bastajski sarkofag. Daljnje odredište robi koja se kretala tom prometnicom u ovom je slučaju bilo, među ostalima, naselje *Aquae Balissae*. Kako pokazuje topografija lokaliteta u okolici današnjeg Daruvara, upravo su na pristupnim putovima tom naselju bila smještena veća imanja s pripadajućim utvrđenjima, poput onog u Velikim Bastajima, a koja su zasigurno imala zadaću štititi pristup naselju.¹²⁹ Važno bi bilo, stoga, u budućim istraživanjima dodatno ispitati odnos lokaliteta Crijepci i nedaleke srednjovjekovne utvrde Stupčanica, pa i njihov odnos prema monumentalnijim kompleksima na obroncima Papuka.¹³⁰

Koliko je samo naselje u Daruvaru bilo važno, a time i komunikacije koje su do njega vodile, govori nam u njemu izgrađeno termalno lječilište, na prostoru današnjeg lječilišnog kompleksa, u podnožju zgrade rimskodobnog pretorija (Stari Slavik), kao i spomenici posvećeni samim carevima i članovima carskih obitelji. Stoga se ondje i može pretpostaviti prisustvo najviše rangiranih provincijskih/državnih službenika. Jednako tako očekuje se da su imanjima na pristupnim putevima upravljale osobe povezane s državnom administracijom, uz to što je te prometnice čuvala vojska, kao što je slučaj s imanjima u Šidu. Na takvim su se imanjima stoga i mogle razviti veće naseobinske cjeline (vikusi), na što bi upućivali ostaci

¹²⁶ Od razdoblja kasnog Carstva, a prvenstveno od kasne antike i vladavine Dioklecijana, usložnjava se upravljanje putnim postajama smještenim uz magistralne i ostale važne prometnice duž provincija. Uz znatne odgovornosti lokalnih zajednica, upravljanje se ipak primarno prenosi na državnu administraciju (M. Zeman, „Roman Architectural Complex...“.)

¹²⁷ Više o tim nalazima u: R. Srećak, „Osvrt na teritoriju...“, 101-106. Vidi i prilog Radovana Srećaka: U zaleđu prestonice, teritorija opštine Šid tokom kasne antike, na: <https://www.radovansrećak.rs/2015/09/10/u-zaleđu-prestonice-teritorija-opštine-sid-tokom-kasne-antike/>

¹²⁸ H. Gračanin, „Rimske prometnice i komunikacije...“; B. Schejbal, „Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija...“, 99 i dalje (ovdje Sl. 15).

¹²⁹ V. gore str. 19-20, a odnosni se navedeno na lokalitete u selima Badljovina, Doljani, Veliki Zdenci i dr.

¹³⁰ V. gore str. 20.

nekropola.¹³¹ Važnost takvih naseobinskih cjelina, oblika njihova upravljanja, pa i osiguranja prometnica uz njih, osobito bi došla do izražaja baš u doba druge tetrarhije, burnog razdoblja za obje ovdje relevantne Panonije – Južnu Panoniju i Drugu Panoniju - na čijem se graničnom prostoru smjestio teritorij *Aquae Balissae*.¹³²

Stoga, neke zajedničke odlike grobnica i sarkofaga s Beljnjače i s lokaliteta Crijepci i ne čude. Njihovi naručitelji svakako su pripadali istom društvenom sloju, istom kulturnom krugu panonskih prostora, u kojem se mogao i razviti ukus za određeni tip narudžbi. Pri tom su prikazi s panterama/lavovima na sarkofazima očito stekli određenu popularnost, uz to što su svakako ukazivali na status naručitelja, pa i njihova religijska shvaćanja. Društveni je status dodatno bio naglašen uređenjem grobnica, a u obje ove pronađeni su ostaci raskošnog zidnog oslika (s florealnim motivima i bordurama u više boja), dok je u bastajskoj grobnici ustanovljeno i mozaičko popločenje.¹³³ Utoliko su važni i podaci o sporadičnim nalazima luksuznije opreme s lokaliteta Crijepci na koje smo se prethodno osvrnuli, a koji se u literaturi rijetko navode.¹³⁴ Religijsko shvaćanje oslonjeno na misterijsko-dionizijske kultove koje proizlazi iz prikaza na sarkofazima odgovaralo bi ozračju kasne antike, jednako kao što i prepoznati elementi kršćanskog vjerovanja u pognutim glavama pantera s bastajskog sarkofaga odgovaraju specifično tetrarhijsko-konstantinovskom dobu i razdoblju oko Nicejskog koncila.

* * *

Kroz ovaj rad pokušali smo sarkofag iz Velikih Bastaja, s lokaliteta Crijepci, staviti u prostorno-povijesni kontekst kasnoantičkih Panonija općenito, ali i specifično u kontekst razvoja naselja *Aquae Balissae* (Daruvar), smještenog na graničnom prostoru Gornje i Donje Panonije, odnosno kasnije Južne Panonije (*Pannonia Savia*) i Druge Panonije (*Pannonia Secunda*).

Iako je lokalitet Crijepci nedovoljno istražen, na temelju njegovih osnovnih karakteristika (smještaj i prostiranje nalaza na većoj površini) ondje se pretpostavlja jedna veća stambeno-proizvodna cjelina, a koja je gravitirala municipalnom središtu u Daruvaru.

¹³¹ Jedan je podatak u tom smislu osobito važan za lokalitet Crijepci, a koji nam usmeno prenosi B. Schejbal. Naime, na čitavoj površini lokaliteta do u nama suvremeno doba, uslijed poljoprivrednih radova, nailazilo se na skeletne ostatke

¹³² Što se odnosi na brojne sukobe, vojne operacije, između Licinija i Konstantina (vidi gore).

¹³³ O uređenju grobnice u Velikim Bastajima vidi ovdje poglavlje „Historijat istraživanja“. O nalazima ulomaka zidnog oslika u grobnici lokaliteta Beljnjača: L. Pop-Lazić, „Late roman necropolis...“, 163-165.

¹³⁴ Vidi gore str. 12.

Na mogući proizvodni karakter te cjeline upućivale bi veće količine metalne zgure, a na raskošnije stambene prostore ostaci višebojnog mozaičkog popločenja i zidnog oslika, rasuti po današnjim oranicama, kao i izgled i oprema grobnice u kojoj je sarkofag pronađen. Konkretnije zaključke, ipak, ne možemo donositi. No, ovim prilogom možemo upozoriti na važnost lokaliteta te sustavnih istraživanja i očuvanje baštine na prostoru koji je danas vidno zanemaren – prostor Sjeverozapadne Slavonije. Nakon prvotnog otkrića sarkofaga u 19. stoljeću, praćenog devastacijama lokaliteta i gubitkom vrijednih nalaza (drugi sarkofag iz grobnice, preostali ulomci epigrafske ploče), od 1960-ih na lokalitetu su tek provedena jedna zaštitna istraživanja, dok su do danas nastavljene njegove devastacije. A već na temelju analize samog sarkofaga opravdano je pretpostaviti da je tim prostorom upravljao neki visoko pozicionirani službenik – možda administrator, pa i umirovljeni vojnik, što je spekulacija koju bi potkrijepio *rotulus* prikazan u pokojnikovoj ruci na prednjoj stranici sarkofaga.

O naručitelju kao osobi višeg društvenog statusa govori sam materijal od kojega je sarkofag izrađen (bijeli mramor), njegovo podrijetlo (alpski kamenolomi), kao i uključenost ptujskih radionica u njegovu izradu. Na veću ekonomsku moć naručitelja upućivali bi i procesi prijevoza sarkofaga i daljnje etape njegove izrade u lokalnim radionicama. Istaknuti primjeri tzv. sirmijske skupine, uz to što sadrže bliske prizore s panterama/lavovima na bočnim stranicama, omogućuju nam bolje shvaćanje upravo tih etapa, a koje su i same dovele do određenih posebnosti te skupine sarkofaga – nedovršenost, ispisivanje natpisa na središnjoj plohi bojom, variranje u kvaliteti izvedbe i motivima na prikazima. Stoga smo sarkofag iz Velikih Bastaja, uz analizu njegovog likovno-ikonografskog rješenja, detaljnije usporedili sa sarkofagom lokaliteta Belnjača, koji je znatno lošiji u kvaliteti izvedbe, iako pripada naseobinskoj cjelini bliskog, a moguće i većeg značaja od one u Bastajima (s obzirom na neposrednu blizinu jedne od prijestolnica Carstva – Sirmij). S druge strane, podudarnosti među lokalitetima Crijepci i Belnjača govore nam o bliskoj organizaciji prostora kasnoantičkih Panonija, koji su imali važno prometno (strateško) značenje, a time i veliku važnost tijekom 4. stoljeća i vrijeme druge tetrarhije.

Dataciji sarkofaga iz Velikih Bastaja u tetrarhijsko-konstantinsko razdoblje odgovarao bi na njemu prepoznat kršćanski sadržaj prikaza, a koji potkrepljuje sadržaj epigrafske ploče pronađene u istoj grobnici, s tekstom iz Svetog pisma i spomenom Kristove otkupiteljske žrtve. Magdalena Dragičević u tom sadržaju prepoznaje utjecaj teologije prvog Nicejskog sabora (325. godina), što bi posredno moglo precizirati dataciju samog sarkofaga.

Imperijalna kao i provincijalna umjetnost Rimskog carstva obiluje ovakvim primjerima, gdje raniji ikonografski sadržaji (u ovom slučaju orijentalno-dijonizičkog

karaktera) postaju nositelji duhovno-civilizacijske promjene. Tome je, dakako, bliže razdoblje kraja druge tetrarhije i ustoličenja Konstantina kao kršćanskog vladara Carstva. Kao što znamo, Konstantin postaje jedan vladar Carstva te prihvaća kršćanstvo odnosno kršćanskog Boga kao svog vladara, iako još ne ukida druge religijske prakse. To se razdoblje može nazvati i svojevrsnom jeseni Carstva ili, bolje reći, jeseni prethodne epohe Carstva, u kojoj će započeti njegova preobrazba, kako u vjerskom, tako i u političkom smislu. U tom razdoblju kršćanska umjetnost još uvijek je sadržajno vezana za antički repertoar. Tako pantere na bastajskom sarkofagu, kao pantera na medalji Konstantina I., imaju pognute glave kao simbol pokoravanja starih kultova i vjerovanja pred silom kršćanstva.

VI. Bibliografija

1. Arhiva AMZ u Zagrebu, inv. oznaka AMZ DZ 2.144 Daruvar.
2. Barkozci, Laszlo, „Ein dakischer Dolmetscher in Brigetio“, *Arch Ért* 5-6, 1944/5, str. 184-192.
3. Barkozci, Laszlo, „Beitrage zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts“, *FolArch*, 24/1973, 67-112.
2. Campell, Brian, *Rivers and the power of Ancient Rome*, Alcuin Books, ltd., 2012., str. 349, 366, 394.
3. Cambi, Nenad, „*Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*“, Književni krug Split, 1982., str. 31-32.
4. Dragičević, Magdalena, „Starozavjetna prefiguracija natpisne ploče iz Velikih Bastaja“, *Adris. Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU*, Split, 2003, str. 39-73.
5. Djurić, Bojan, „Bakhični motivi na sarkofagu iz Ptuja“, *Umetnost Ptuja in ptujski umetniki 2002.*, str. 671-694. (rad u objavi, dostupan na academia.edu stranici autora).
6. Djurić, Bojan, „Production of marble sarcophagi in Poetovio“, *Budapest Regesegei XXXIV*, 2001, str. 49-50.
5. Djurić, Bojan, „Logistika za antično umetnostjo-kamnoseška proizvodnja provinc Noricum in Pannoniae“, *Arheološki vestnik*, br. 70, Ljubljana, 2019., str. 127–154.
6. Djurić, Bojan, „Stone use in Roman towns: resorces, transport, products and clients, Case study Sirmium, first report“, *Starinar LVI*, 2006., str. 83-100.
7. Djurić, Bojan, „Stone use in Roman towns: resorces, transport, products and clients, Case study Sirmium, first report, *Starinar LVI*, 2008, str. 83-99.
8. Djurić, Bojan, Harald W. Muller, „White marbles in Noricum and Panonnia, an outline of the roman quarries and their products“, *Marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires.*“(ASMOSIA), Aix en Provance, 2006, Ur. Philippe Jockey, Pariz, 2009, str. 1-17.
10. Djurić, Bojan, „Karakteriziranje mramornih spomenika Murse“, *Osječki zbornik*, vol. 29, Osijek 2009., str. 9-17.
11. Ivančević, Radovan, „*Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Kršćanska sadašnjost*“, Zagreb 1985. godina (pretisak prvog izdanja iz 1978.).
12. Jakovljević, Goran: „Rimski Daruvar u svjetlu najnovijih arheoloških istraživanja“, - izvorni znanstveni članak digitalne zbirke HAZU sv. 12, 2018., 169-198.
13. Jugosloven: *Daruvarski nezavisni politički tjednik*, Daruvar 17. 2. 1934, br. 8, str. 2.

14. Georgijević, Andrea, „Rimska kamena plastika u sjevernoj Hrvatskoj“, Filozofski fakultetu Zagrebu 1987.str.25,32,41,42.
- 15.Gerke, Friedrich, „Kasna antika i rano hrišćanstvo“, izdanje izdavačka kuća Bratsvo i Jedinstvo Novi Sad 1973, str. 11.
- 16.Gračanin, Hrvoje: „Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj Južnoj Panoniji“, *Scrinia Slavonica* 10(2010),9-69.
17. Gračanin, Hrvoje, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju*, Plejada, Zagreb 2011 godina.
18. Graves, „Grčki mitovi,“ CID-NOVA, Zagreb, 2003.,str. 75.
19. Kušan Špalj Dora,„Aquae Iasae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom ...“, *VAMZ*, 3. s., *L* (2017) (str., 255-271.
20. Matijašić, Robert: „Povijest Hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana,“ LEYKAM international,2009.,str.216.
21. *Monumenta & animalia*, grupa autora, Arheološki muzej u Splitu, 2015. god., Str.7-14
22. Milinović Dino,, *NOVA POST VETERA COEPIT Ikonografija prve kršćanske umjetnosti*,“ Hrvatska sveučilišna naklada, godina 2016.
23. Migotti, Branka: „Od nepobjedivog sunca do sunca pravde“, Grupa autora, Arheološki muzej u Zagrebu,1994,str.50-51,60-61.
24. Migotti, Branka, „Ranokršćanski grobni nalaz,“ *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*.1995/96godina.,str.127-151.
25. Migotti, Branka: The population of Aquae Balisae(Panonia superior) *Studia antiqua et arheologica* 23(1),godina 2017. ,str.83-124.
26. Migotti, Branka, „Roman sarcophagi of Northern Croatia featuring peculiar iconographies“,*Illyrica Antiqua II. In honorem Duje Rendić-Miočević*,odsjek za arheologiju Filozofski fakultet u Zagrebu, godina2017.,str.499-515.
27. Migotti,Branka, Šašel-Kos Marjeta, Livaja Radman, „Roman Funerary Monuments Of South Western Croatia their material, social and religous context“, *Archeopres*, Oxford,2018.
28. Pinterović, Danica:„, Nepoznata Slavonija“,*Osječki zbornik*,Osijek14-15/1973-1975.str. 123-166.
29. Pinterović, Danica: „Mursa i njeno područje u antičko doba,“ *JAZU*, Osijek, 1978.
30. Pochmarski Erwin, „Transport of marble on land or by river in se-Noricum and Weatern Panonia“, *Histria Antiqua* vol. 21,no 21. 2012,str. 29-36.
31. Pop-Lazić, Stefan: „Late roman necropolis Beljnača in Šid,“ *Starinar* LVIII/2008,str.163-173.

32. Plinije, NH 8, 25; Marcijal, Spect. Ep.18 (prema Perseu
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>)
33. Ruševljanin, Dautova, „*Rimska kamena plastika u jugoslavenskom delu provincije donje Panonije*“, Vojvođanski muzej, Novi Sad, 1983., str.97.
34. Schejbal, Berislav *Aquae Balissae i njeno područje u antičko doba*, (diplomski rad) Filozofski fakultet, Zagreb, godina 1994.
35. Schejbal, Berislav, „ Hrvatski arheološki atlas-lokaliteti Daruvarskog područja kao prilog(prijedlog)“*Vrela: Glasilo ogranka Matice Hrvatske Daruvar za znanost, kulturu i umjetnost*, 11(2004),21/22, str.40-41., bibliografska jedinica 245180.
36. Schejbal, Berislav: Municipium Iassorum, izvorni znanstveni članak, bibliografska jedinica 235573, str.99-130.
37. Schejbal, Berislav: „ Nova razmatranja o Aquae Balisae i narodu Jaza, “*Opuscula archaeologica*, vol. 27 No. 1, 2003., str.393-416.,
38. Schejbal, Berislav: „Postanak Aquae Balisae-antičkog Daruvara“, *Vrela: Glasilo Ogranka Matice hrvatske Daruvar za znanost, kulturu i umjetnost*, br. 8, Daruvar, 1996, str. 8-9.
39. Sremac, Radovan: „Osvrt na teritoriju opštine Šid tijekom kasne antike“, Zbornik Muzeja Srema 8, Sremska Mitrovica, 2009, 101-112.
40. Sremac Radovan: Katalog izložbe, U zaleđu prestonice - opština Šid u kasnoj antici, *Galerija slika Sava Šumanović, Šid* 2012., str., 2-8.
41. Szabo, Gjuro, „Iz prošlosti Daruvara i okolice“, *Narodna starina*, Zagreb, 28/1932 (1934), str.79-97.
42. Walde-Psenner Elisabeth, „*Der Traum vom ewigen Leben. Symbole der Todesüberwindung in der römischen Grabplastik Österreichs*, Tiroler Landesmuseum, Ferdinandeum, Innsbruck, str.299-320.
43. Weigel, D., Richard, „Galineus“ Animal series“, coins and roman religion, “*The Numismatic chronicle*(1996-), vol.150(1990) str.135-143.
44. Zeman Maja: „Roman Architectural Complex at Stari Šematorij in Danilo (Rider) – The Issue of Function“, *Illyrica antiqua 2, In honorem Duje Rendić- Miočević . Proceedings of the international conference , Šibenik, 12th–15th September 2013*, Demicheli, Dino (ur.), Zagreb-Šibenik, 2017, 425-447.

VII. Popis slika, mapa i slikovnih priloga:

- 1a-2c. Današnje stanje sarkofaga smještenog u atrijumu AMZ u Zagrebu preuzeto s www.daruvarski-portfolio.net(pogledano 20.06.2020)
3. Topografska karta s naseljem Veliki Bastaji i označenim širim prostorom lokaliteta Crijepci
4. Lokalitet Crijepci, danas oranica, Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (<https://www.min-kulture.hr>),(pogledano 20.07.2020).
5. Sarkofag iz Velikih Bastaja na crtežu G. Szabe, preuzeto iz Schejbal Municipium Iassorum, 99-130 IASORUM ok 10/13/04 11:06 AM str.112.2004.godina.
6. Epigrafska ploča iz grobnice u Velikim Bastajima (danas uzidana u dvorcu obitelji Janković) (prema: B. Migotti 1994).
7. Crtež kamenih blokova nepoznatog autora nevjerojatnije rimske fortifikacije u Daruvaru (Arhiva AMZ u Zagrebu , inv. oznaka AMZ DZ 2.144 Daruvar).
- 8-9. Skice nepoznatog autora, nepoznatog lokaliteta na području Daruvara (Arhiva AMZ u Zagrebu , inv. oznaka AMZ DZ 2.144 Daruvar).
10. Satelitska snimka Daruvara i okolice (Google Earth, preuzeto 01.08.2020)
11. Daruvarska kotlina s današnjim gradom.
12. Teritorij plemena Jasa i municipija Aque Iassae (preuzeto: B. Schejbal, 2004)
- 13-14. Plan nalazišta na prostoru park šume u Daruvaru i plan s ucrtanim lokalitetima na širem području Daruvara (prema. B. Schejbal, 2004.).
15. Karta s rimskim prometnicama i najvažnijim lokalitetima šireg daruvarskog područja (prema: B. Schejbal, 2003).
- 16-18. Ostaci kompleksa istraženog na prostoru Stari Slavik – Rimska šuma (prema: G. Jakovljević, 2018).
19. Panonski sarkofazi, tipološka shema (prema: M. Galić, preuzeto: B. Migotti, 2017)
20. Sarkofag Valerija Severijana, Gradski muzej Osijek (preuzeto: E. Pochmarski, 2019.)
21. Reljef s prikazom kantarosa i pantera, uzidan kao *spolia* iznad južnog portala crkve *St. Maria Saal*, Austrija (Carintia) (Izvor Wikimedia Commons).
22. Votivni spomenik, preklesan u srednjem vijeku, s prikazom pantera i loze iz *St. Maria Rain* (izvor: Wikimedia Commons).

23. Sarkofag iz Sirmija (2.-3. stoljeće), danas u Beču (preuzeto: B. Djuric, 2020).
- 24a-24b. Sarkofag iz Ptuja i rekonstrukcija plohe s lavovima (preuzeto: B. Djuric, 2020).
25. Sarkofag iz Szombathelyja, Savaria Múzeum, Szombathely (preuzeto: B. Djurić, 2020).
26. Nadgrobna stela- Narodni muzej u Beogradu (foto: M.Zeman).
27. Sarkofag iz Šida, desna i lijeva bočna stranica (preuzeto: S. Pop-Lazić, 2008).
28. Sarkofag iz Šida, prednja stranica (preuzeto: S. Pop-Lazić, 2008).
29. Prednja stranica sarkofaga iz Šida s prikazom pokojnika (preuzeto: S.Pop-Lazić, 2008).
- 30a-30d. Sarkofag iz Velikih Bastaja (ustupljeno ljubaznošću Ivana Radmana, višeg kustosa AMZ-a u Zagrebu).

VIII: SLIKOVNI PRILOZI

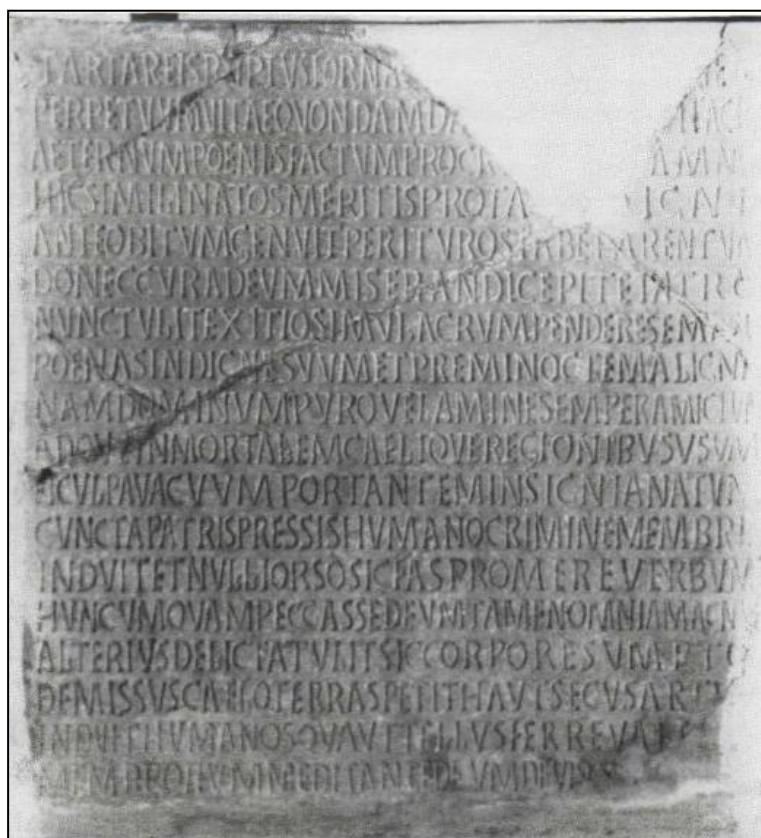

Sl. 1a - 1c – Sarkofag iz Velikih Bastaja
(vanjski lapidarij Arheološkog muzeja u Zagrebu)

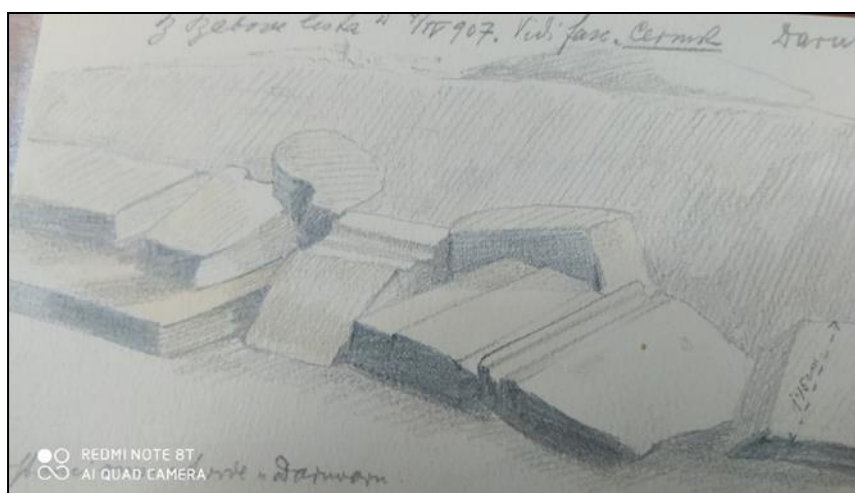

Sarkofag iz Bastaja, kasnije u Daruvaru. (Rimski, ranokršćanski posao, orijentalni utjecaji.) Sada u Zagrebu.

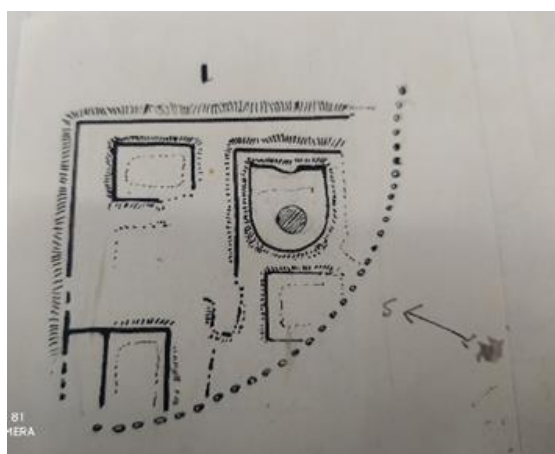
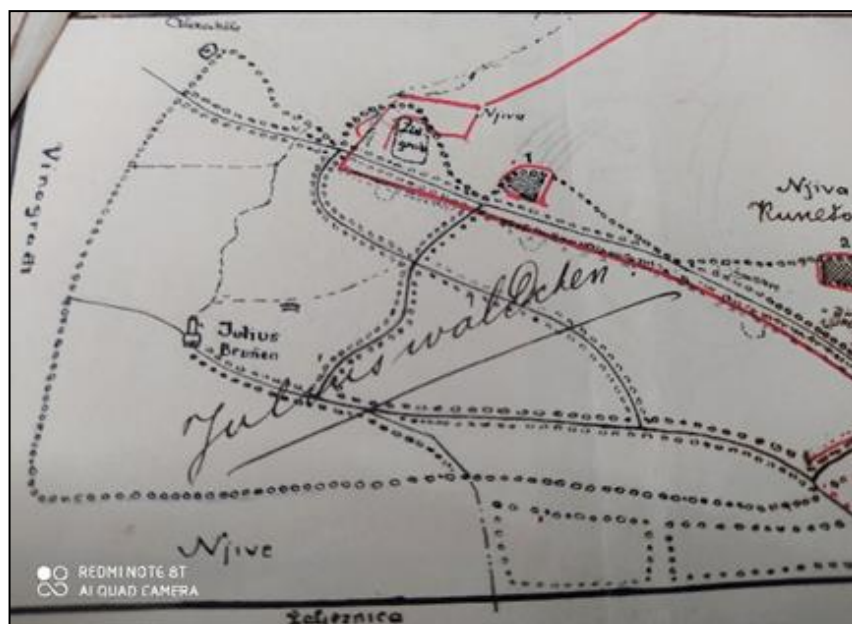
Sl. 4 - 5 – Sarkofag iz Velikih Bastaja na crtežu Gj. Szabe (B. Schejbal, 2004);
Sarkofag iz Velikih Bastaja na staroj fotografiji
(preuzeto sa stranice www.daruvarski-portfolio.net)

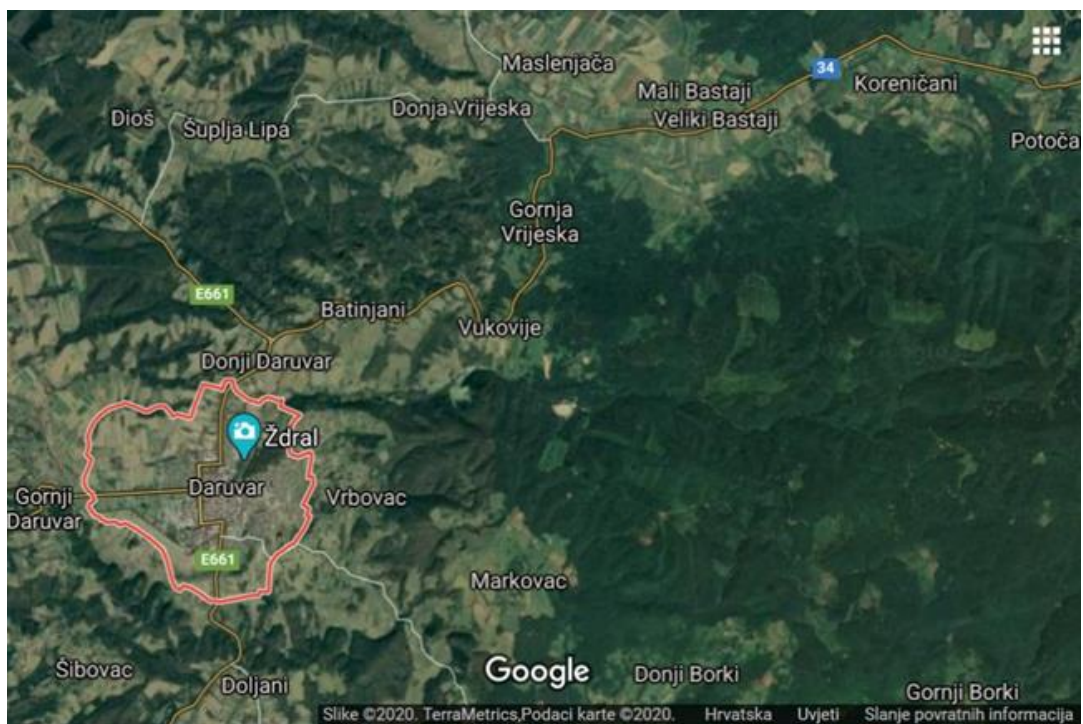
Sl. 6 – Epigrafska ploča iz grobnice u Velikim Bastajima (danas uzidana u predvorju dvorca Janković u Daruvaru)
(prema: B. Migotti, 1994)

Sl. 7 – Crtež kamenih blokova nepoznatog autora nevjerojatnije rimske fortifikacije u Daruvaru (Arhiv, AMZ)

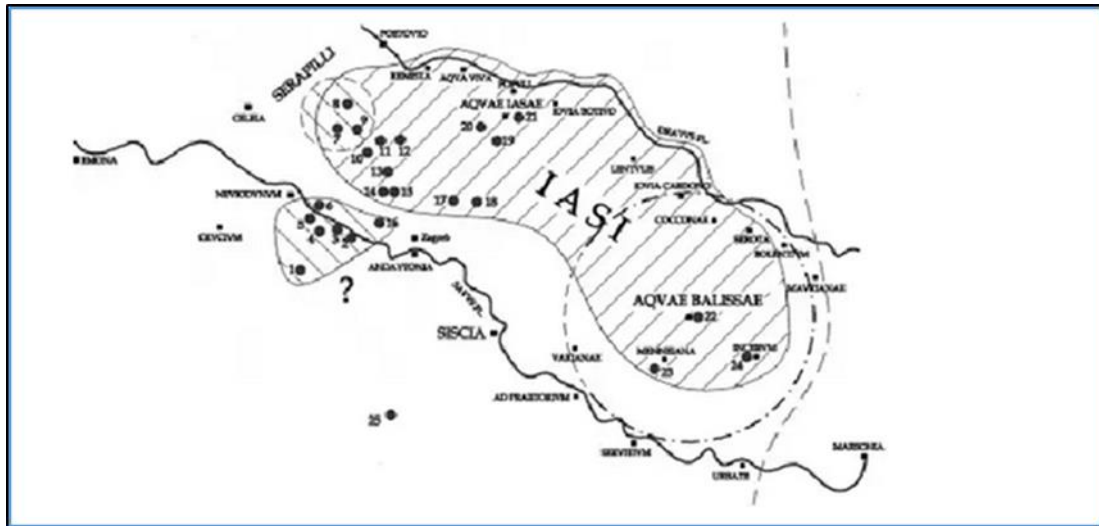
Sl. 8 – 9
Skice rimskih lokaliteta na području daruvarske park šume (Stari Slavik - Rimska šuma) (Arhiv AMZ)

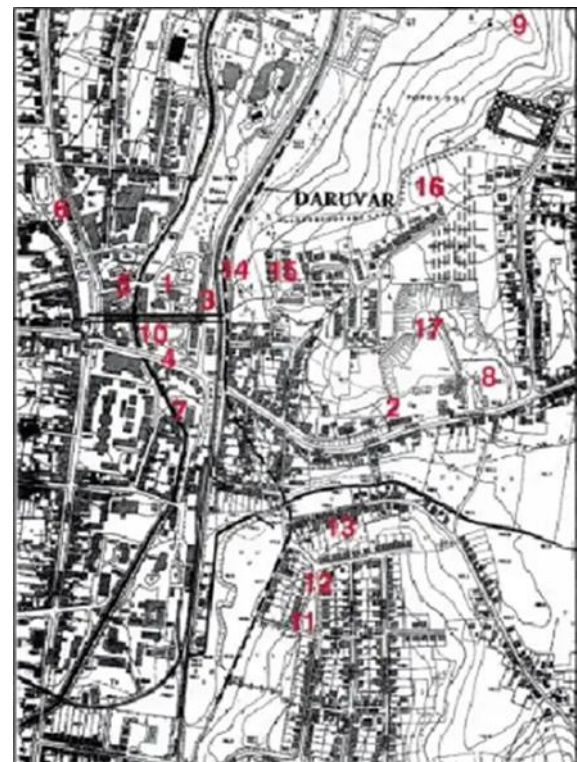
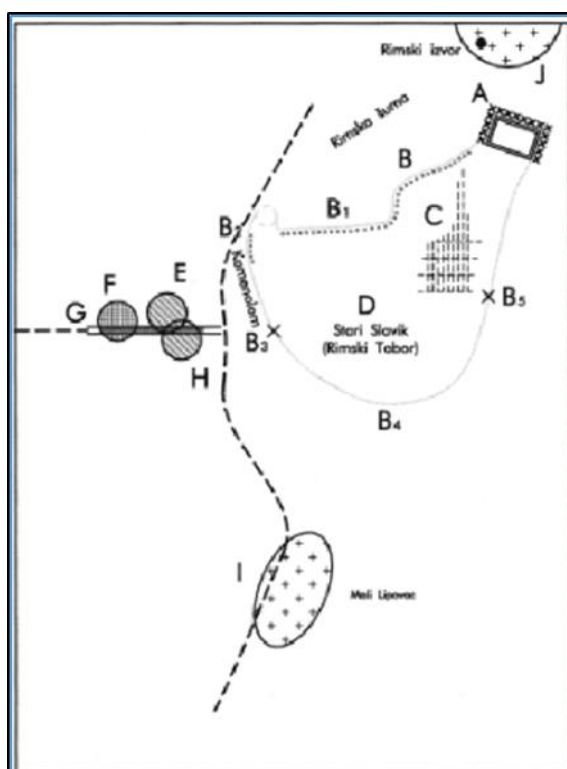
Sl. 10
Satelitska snimka Daruvara i
okolice (Google Earth)

Sl. 11
Daruvarska kotlina s današnjim
gradom

Sl. 12
Teritorij plemena Jasa (prema: B. Schejbal, 2004)

Sl. 13 - 14
Plan nalazišta na prostoru park šume u Daruvaru;
Plan s ucrtanim svim lokalitetima na širem prostoru Daruvara
(prema: B. Schejbal, 2004)

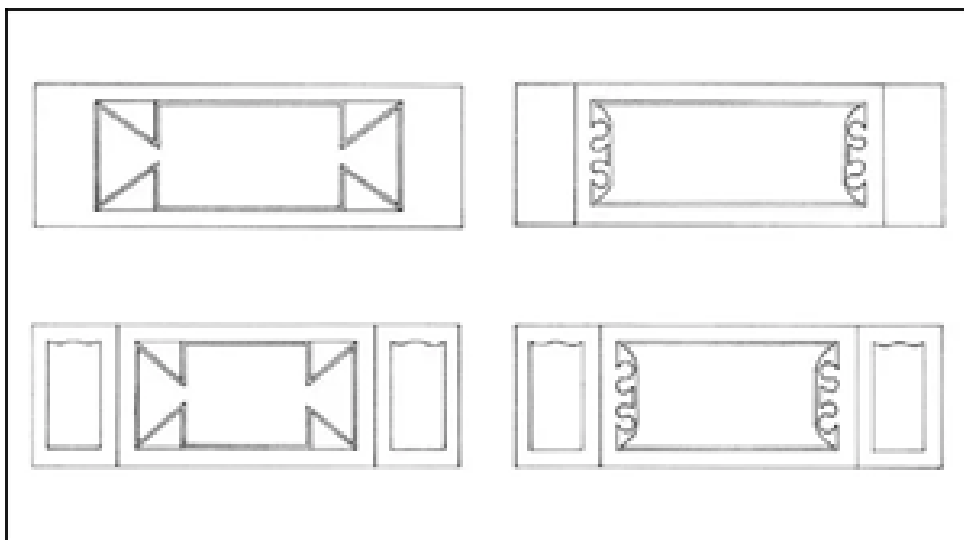

Sl. 15

Karta s rimskim prometnicama i najvažnijim lokalitetima šireg daruvarskog područja (prema B. Schejbal, 2003)

Sl. 16 - 18
Ostaci Komplexa istraženog na
prostoru Stari Slavik – Rimska šuma
(prema: G. Jakovljević, 2018)

Sl. 19

Panonski sarkofazi, tipološka shema (prema: M. Galić, preuzeto: B. Migotti, 2017)

Sl. 20

Primjer panonskog tipa sarkofaga:
Sarkofag Valerija Severijana, Gradski muzej Osijek (preuzeto: E. Pochmarski, 2019.)

Sl. 21

Reljef s prikazom kantarosa i pantera, uzidan kao spolia iznad južnog portala crkve St. Maria Saal, Austrija (Carintia) (wikimedia Commons:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maria_Saal_Dom_Grabrelief_mit_Kantharos-Lebensbaummotiv_27122013_759.jpg)

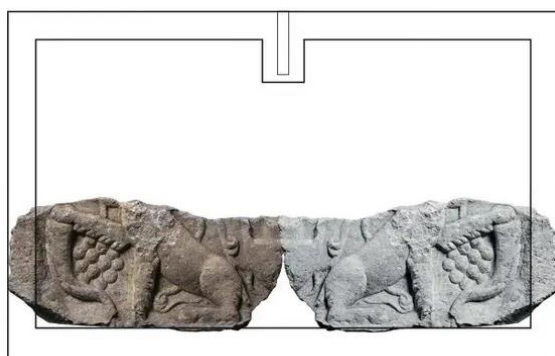
Sl. 22

Votivni spomenik, preklesan u srednjem vijeku, s prikazom pantera i loze (St. Maria Rain)

(izvor: Wikimedia Commons)

Sl. 23
Sarkofag iz Sirmija (2.-3. stoljeće), danas u Beču
(preuzeto: B. Djuric, 2020)

Sl. 24a – 24b
Sarkofag iz Ptuja i
rekonstrukcija plohe s lavovima
(preuzeto: B. Djuric, 2020)

Sl. 25
Sarkofag iz Szombathelyja, Savaria Múzeum,
Szombathely
(preuzeto: B. Djuric, 2020)

Sl. 26
Nadgrobna stela (Narodni muzej
Beograd) (foto: M. Zeman)

Sl. 27
Sarkofag iz Šida, desna i lijeva bočna stranica
(preuzeto: S. Pop-Lazić, 2008)

Sl. 28
Sarkofag iz Šida, prednja stranica
(preuzeto: S. Pop-Lazić, 2008)

Sl. 29
Sarkofag iz Šida, prednja stranica, prikaz
pokojnika (preuzeto: S. Pop-Lazić, 2008)

Sl. 30a – 30d
Sarkofag iz Velikih Bastaja
(fotografije ustupljene ljubaznošću
višeg kustosa Ivana Radman Livaje)